

TALLINNA ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE DISSERTATSIOONID

TALLINN UNIVERSITY
DISSERTATIONS ON HUMANITIES

20

Õnne Kepp

IDENTITEEDI SUUNDUMUSI EESTI LUULES

Analüütiline ülevaade

TALLINNA ÜLIKOO
HUMANITAARTEADUSTE DISSERTATSIOONID

TALLINN UNIVERSITY
DISSERTATIONS ON HUMANITIES

20

Õnne Kepp

IDENTITEEDI SUUNDUMUSI EESTI LUULES

Eesti Keele ja Kultuuri Instituut, Tallinna Ülikool, Tallinn, Eesti.

Dissertatsioon on lubatud kaitsmisele filoloogiadoktori kraadi taotlemiseks kirjandusteaduse alal 21. jaanuaril 2008. aastal Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste doktorinõukogu poolt.

Juhendajad: Toomas Liiv (*dr. phil.*, Tallinna Ülikooli dotsent)
Maie Kalda (*dr. phil.*, Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur)

Oponendid: Rein Veidemann (*dr. phil.*, Tallinna Ülikooli professor)
Ele Sõvalep (*dr. phil.*, Oulu Ülikooli lektor)

Kaitsmine toimub 24. aprillil 2008. aastal kell 14.00 Tallinna Ülikooli ruumis K-412, Narva mnt 29, Tallinn, Eesti.

Autoriõigus: Õnne Kepp, 2008

Autoriõigus: Tallinna Ülikool, 2008

ISSN 1736-3624 (trükis)

ISBN 978-9985-58-559-7 (trükis)

ISSN 1736-3667 (analüütiline ülevaade, *online*, PDF)

ISBN 978-9985-58-548-1 (analüütiline ülevaade, *online*, PDF)

Tallinna Ülikooli kirjastus

Narva mnt 29

10120 Tallinn

www.kirjastus.tlu.ee

SISUKORD

DISSERTANDI TEEMAKOHASED PUBLIKATSIOONID.....	4
EESSÕNA.....	5
SISSEJUHATUS.....	6
1. Ainevaldkond ja eesmärk.....	6
2. Töö struktuurist, meetodist ja teoreetilistest tugipunktidest.....	6
2.1. Diskursuseanalüüs.....	7
2.2. Identiteet.....	9
IDENTITEEDI SUUNDUMUSI EESTI LUULES.....	12
Ärkamisaeg.....	12
Järelärkamisaeg.....	16
Aastad 1905–1913.....	18
Aastad 1920–1940.....	21
Aastad 1940–1953.....	24
KOKKUVÕTE.....	27
TENDENCIES OF IDENTITY IN ESTONIAN POETRY. Summary.....	29
VIITEALLIKAD.....	32
LISA.....	33

DISSERTANDI TEEMAKOHASED PUBLIKATSIOONID

- I. Õnne Kepp 2006. Estonia Above All. The Notion and Definition of Estonia in the 19th Century Lyrics. – E. Näripea, V. Sarapik, J. Tomberg (eds). *Koht ja paik / Place and Location*. Studies in Environmental Aesthetics and Semiotics V, 289–302.
- II. Õnne Kepp 2008. Maa, mida ei ole: Koht ja enesemääratlemine sõjajärgses eesti luules. – T. Kiho, I. Ude (toim). *Akadeemia*, 2, 386–409.
- III. Õnne Kepp 2005. Tuulest ja luulest. Tuulekujundi avaldusi eesti luules aastatel 1860–1940. – V. Sarapik, M. Kalda (koost ja toim). *Kohanevad tekstid*. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti kultuuriloo ja folkloristika keskus, Tartu Ülikooli eesti kirjanduse õppetool, 55–67.
- IV. Õnne Kepp 2006. Maa, mis on ja mida ei ole. – E. Lindsalu (koost ja toim). *Noor-Eesti 100. Kriitilisi ja võrdlevaid tagasivaateid / Young Estonia 100. Critical and Comparative Retrospectives*. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus, 98–111.
- V. Õnne Kepp 1999. Mets ja metsamõte klassikalises eesti lüürikas. Allikad, liigitus, isikupära. – M. Kalda, Õ. Kepp (toim). *Mis on see ise: tekst, tagapõhi, isikupära*. Collegium Litterarum 11. Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 345–369.
- VI. Õnne Kepp 2003. A Chance for Estonian Urban Poetry? A Glance at Estonian Urban Poetry Between 1860–1940. – V. Sarapik, K. Tüür (eds). *Koht ja paik / Place and Location III*. Proceedings of the Academy of Arts, 14, 361–378.
- VII. Õnne Kepp 1994. Ideologis-poliitilised “koristukset” ja nomenklatuurinen meta-fora Eestin poliitilises runoudessa (1860–1905 ja 1940–1953). – M. Ihonen, J. Undusk (toim). *Vallan verkot ja hengen neuvokkuus*. Helsinki: Kirjastopalvelu Oy, 109–131.
- VIII. Õnne Kepp 1999. Kaksi kansallista nousukautta. Virolainen lyriikka 1860–1870-luvuilla ja 1980-luvulla. – T. Koistinen, P. Kruuspere, E. Sevänen, R. Turunen (toim). *Kaksi tietä nykyisyyteen. Tutkimuksia kirjallisuuden, kansallisuuden ja kansallisten liikkeiden suhteista Suomessa ja Virossa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 305–321.

EESSÕNA

Doktoritöö “Identiteedi suundumusi eesti luules” teemavalik on seotud teadusliku uurimisprojektiga “Eesti kirjanduse faktuur” Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuses aastatel 1994–1997. Projekti raames toimus kaks rahvusvahelist konverentsi: “Iseendaks saamine: tagapõhi, tekst, isikupära” (1995) ja “Iseendaks jäämine: tagapõhi, tekst, isikupära” (1996). Nende konverentside ettekanded vormistati artiklitena kogumikuks “Mis on see ise: tekst, tagapõhi, isikupära” (1999). Minu osalemine projektis tõi kaasa süvenemise eesti kirjanduses, eriti luules väljenduvasse eneseteadvustamisse ja -määratlemisse. Mitu ettekannet ja artiklit on selle otsene tulemus. Nii kujunes doktoritöö põhiliseks osaks kaheksa artiklit, mis on ilmunud kolmeteistkümnepäevase aasta jooksul eesti, inglise ja soome keeles.

Minu tänusõnad kuuluvad inimestele, kes on selle pika aja jooksul töö tegemisega kaasas käinud: juhendaja Maie Kaldale, ilma kelleleta ei oleks uurimus võimalikuks saanud, juhendaja Toomas Liivile näpunäidete eest, oma lähedastele Loone Otsale, Vallo Kepile ja Krõõt Liivakule materjali hankimise, töö tehnilise vormistamise ja sageli öeldud sooja sõna eest.

SISSEJUHATUS

1. AINEVALDKOND JA EESMÄRK

Töö eesmärgiks on tuvastada luules ilmnevaid identiteedi avaldusi ja suundumusi eesti lüürikatraditsiooni algusest kuni stalinistlike *resp.* sotsialistliku realismi kunstinormide valitsusajani, s.o 1860. aastatest 1950. aastateni. Vaatluse keskmeks on nende autorite luuleraamatud, kes väljendasid identiteeti vahetult ning järjekindlalt: J. V. Jannsen, L. Koidula, Juhan Liiv, G. Suits, J. Barbarus, H. Visnapuu, E. Hiir, D. Vaarandi, B. Kangro (Juhan Liivi loomingust on luule kõrval käsitletud ka proosat). Analüüsitava kogumi, s.o nimetatud ajavahemikus ilmunud värsiraamatute kõrval on tulnud üksikjuhtudel käsitleda ka perioodikaväljaannetes avaldatud luuletusi. Samuti hõlmab ainevaldkond teema raames vähem olulisi luuletajaid, kes täiendavad üldpilti või lisavad peamistele tendentsidele kõrvalmõõdte (nt järelärkamisaegsed ja stalinistliku luule epigoonid või nn tööeestlased). Töös on võrdlevalt käsitletud mõningaid 1980. aastate autoreid nagu H. Runnel, V. Luik, V. Ränik, et näidata teise ärkamisaja kuju-nemislugu luules ning tõmmata paralleele 19. sajandiga. Taotluseks on luua üksik-autorite loominguga kaudu ajastu tervikpilt.

2. TÖÖ STRUKTUURIST, MEETODIST JA TEOREETILISTEST TUGIPUNKTIDEST

Doktoritöö eeleht oli analüüsi kontsentris eesti luule looduskujundi semantika. Artiklid valmisid ja ilmusid sedamööda, kuidas edenes materjali läbitöötamine, mis keskendus ka identiteedi probleemistikule. Töö käigus selgus, et põhjendatud on uue teoreetilise mõõdte – diskursuseanalüüsi – sissetoomine. Seepärast osutus otstarbekaks esitada analüütilises ülevaates ühelt poolt kaheksa artikli põhiseisukohtade üldistus, mis korrastab ja järjestab kronoloogiliselt empiirilise materjali. Teiselt poolt lisandub diskursuseanalüüsi tulemusena väljaarendatum teoreetiline aspekt, mis üritab empiiriat uut moodi mõtestada. Seega paigutub analüütiline ülevaade töö struktuuris keskele kohale.

Töö esimene osa lõpeb kokkuvõttega, millele järgneb lisa koos viie tabeli ja diagrammiga. Sellele järgnevad omakorda kaheksa artiklit.

Esimene artikkel “Estonia above All: The Notion and Definition of Estonia in 19th Century Lyrics” keskendub Eestimaa mõistmise ja määratlemise substraatidele ning struktuurile.

Teises artiklis “Maa, mida ei ole: Koht ja enesemääratlemine sõjajärgses eesti luules” on analüüsitud kujutluste ning enesemääramise vahekorda ja väljendusi pagulaste, peamiselt B. Kangro ning kodueesti luuletajate Teise maailmasõja järgses loomingus.

Kolmas artikkel “Tuulest ja luulest. Tuulekujundi avaldusi eesti luules aastatel 1860–1940” käsitleb tuulemetafoori kujunemist ja semantilist arengut. Uue paradigma eesti luules väljenduvale identiteedile toob G. Suitsu raamat “Tuulemaa” (1913), kus on mitmekihiliselt koos erinevad tõlgendusvariandid.

Neljas artikkel “Maa, mis on ja mida ei ole” jätkab ja laiendab G. Suitsu “Tuulemaa” käsitlust, seletades tuule ja tuuletuse semantilisi parameetreid folkloorsete ning piibellike tuule tähendustega.

Viiendas artiklis “Mets ja metsamõte klassikalises eesti lüürikas. Allikad, liigitus, isikupära” on vaatluse all eesti luule metsadiskursus ja selle ilmumine ärkamisajast kuni Teise maailmasõjani. Kõige enam on eestlaste kui endise metsarahva tunnetust Juhan Liivi loomingus, kus metsast saab piir reaalsuste vahel.

Kuuenda artikliga “A Chance for Estonian Urban Poetry? A Glance at Estonian Urban Poetry Between 1860–1940” on antud ülevaade eesti linnaluule sünnist ärkamisajal ning arengust 1940. aastani. Täisväärtuslikust linnaluulest saab rääkida alates 1920. aastatest eelkõige J. Barbaruse värssides. Jõutakse tõdemuseni, et eesti rahva sügav geneetiline loodustunnetus raskendas linna kui tehniliku ruumi aktsepteerimist poeetilise objektina.

Seitsmes artikkel “Ideoloogis-poliitset “koristukset” ja nomenklatuurinen metafora Eestin poliittisessa runoudessa (1860–1905 ja 1940–1953)” käsitleb poeetilise keele küsimust. Ideoloogilise keele pealetung stalinismi perioodil tõi kaasa mitu erinõuet ja normi, mille tulemusena kehtestus nomenklatuurne metafoor. Vastupidiselt stalinistlikule luulele jäi sõna ärkamis- ja järelärkamisajal monopoliseerimata, järelikult jäi kujunemata ajastu valitsev ideoloogiline metakeel.

Kaheksas artikkel “Kaksi kansallista nousukautta. Virolainen lyriikka 1860–1870-luvuilla ja 1980-luvulla” käsitleb kahte ajajärku, näidates nende kokkupuuteid ja põimumisi eestlust kandvate värsside pinnal. Põhimõtteline erinevus seisneb selles, et 20. sajandi ärkamisaegne lüürika lähtus palju laiemalt, etnopolitiiliselt pinnalt, misjärel lisandus rahvushistoristlik funktsioon.

Teoreetilistelt alustelt ja suunitluselt kujutab töö endast katset rakendada tänapäeva ühe tunnustatuma filosoofi Michel Foucault’ diskursuseanalüüsi. Töös kasutatakse Foucault’ diskursuseaparatuuri ühe kirjandusliigi raames ning kontrollitakse tema teooria põhiseisukohti eesti luule analüüsil. Tuginedes Foucault’le näitan ka võimu kehtestamise vahendeid poeetilise sõna üle kui tuntud ideoloogilist võttestikku ning keskendun luules väljenduvale individuaalsele ja rahvuslikule enesemääratlemisele, selle muutustele, katkemisele ja varieerimisele ning neid mõjutanud tingimustele.

Diskursuse mõistes eristab Foucault kolme peamist tähendust (Foucault 2005a: 96–97). Käesolevas töös lähtun ma ühest Foucault’ määratlusest: nimelt märgib diskursus oma kõige üldisemal kujul verbaalsete performatiivide kooslust, seda, mida märgikooslused produtseerivad. Tavajuhtudel toimub diskursuseanalüüs kahe pooluse – terviku ja paljususe vahel (*ibid.*: 106). Näitan, kuidas erinevad tekstid viitavad üksteisele, kogunevad üheksainsaks figuuriks, ühtivad institutsioonide ja praktikatega ning kannavad vaadeldavale ajajärgule ühiseid tähendusi. Võtan iga uuritavat elementi kui selle terviku väljendust, millesse ta kuulub ja mille piire ta ületab.

Identiteedi uurimisel on keele ja kultuuri kõrval tähtis ka koht, suhe ruumi. Sellest lähtudes olen valinud uurimisobjektideks kolm ruumikujundit – Eestimaa, mets, linn –, mille kaudu avanev suhe identiteediga on eesti luulele kõige iseloomulikum. Neljas, tuule-metafoor on läbivalt seotud keskkonnaga ning märgib eesti luules eksistentsi ja koha sidusust. Ruumi analüüsil, kirjeldamisel ja liigitamisel kasutan ka metafoorsete vastete paari õnnelik ruum–õnnetu ruum.

Eestimaa resp. *isamaa* eksplitsiitselt on otse nimetatuna minu töös identiteedi määratlemisel põhikriteerium. Suhe oma maasse on iseloomulik kõikides ühiskondades ja igal perioodil. Suhtumises elupaika väljendab indiviid ja rahvas erilist, vaid neile omast ümbritseva mõistmist, mentaliteeti.

Metsa kaudu seostub rahvas minevikuga. Eestlaste kui endise metsarahva psüühikas on mälestusi eelnevatest mälukihtidest. Nende avaldumine eesti luules seob kokku ammused tõekspidamised ja oleviku väljendused; metsa väärtustamine saadab eesti kirjandust tänapäevani välja.

Linn on looduse, s.t ka metsa antipood, selle avaldumine luules on ajalooliselt seotud konkreetse koha muutusega, millega kaasneb mentaliteedi teisenemine. Kuidas kajastub niisugune murrang identiteedis? Millal võib põlist maainimest seostada uue linnakultuuriga? Nende küsimuste põimingud ja varieerumine aastate lõikes on uurimuse üks aspekte.

Tuul metafoorina väljendab eksistentsi ja koha kokkukõla: see maa, mis on antud, see koht, kus sa elad ja mis on paratamatult seotud sinu saatusega. Tuule etnogeograafiline ja etnohistoristlik algupära ilmestab eesti luulet kui inimese keskendatus elu ja koha sidususele.

2.1. Diskursuseanalüüs

“Michel Foucault uuris erinevate ajastute ajaloolis-kultuurilist alateadvust ja leidis, et see realiseerub kaasaeglaste kõnelises praktikas rangelt määratletud koodina, s.o ettekirjutuste ja keeldude kogumina” (Neithal 1999: 30). Need ettekirjutused ja keelud on käesolevas töös seotud peamiste analüüsiobjektidega, milleks on eristus, suhted, pidevusetus ja võim.

1. Eristus. Töös kasutan eristuse mõistet seoses väheuuritud ja kanoonilises kirjanduskäsitluses puuduvate eesti luule aspektidega. Analüüsin luule arenguloo varjus olnud külgi ja tagamaid, luuleteoseid, millele varem on vähe tähelepanu pööratud, näiteks rahvusliku liikumise perioodi väljarändamisvärssid ja keiserilaulud; järelärkamisaegne epigoonlus, nn tööeestlus ja stalinistlik värssitoodang. Eristus on analüüsiv mitme protseduuri abil, millest minu töös on kasutusel välised protseduurid ja osa diskursuse sisemistest protseduuridest. Eristus on seotud välistamisega, Foucault toob välja kolm välistussüsteemi printsiipi: keeld, millest omakorda saab eristada tabu, situatsiooni rituaali ja kõneleva subjekti eelis- või ainuõigust; teiseks jaotus ja väljaheitmine; kolmandaks tõerežiim. Need printsiibid on lähtekohad alljärgneval eesti luule diskursuseanalüüsil. Sisemistest protseduuridest lisanduvad neile kommentaari ja autori printsiip.

Diskursuse tootmisel ühiskonnas ei eksisteeri ainult väljaspoolne diskursuse väe ja ohu neutraliseerimise tahe, vaid diskursused teostavad enda üle kontrolli ka ise. Kommentaari käsitlen kui kordust, samasust, mis denivelleerib teatud diskursust, tõstes algteksti kõrgemale tasemele või isegi astudes selle asemele – see on üks diskursuse hõrendamise printsiip (Foucault 2005: 21–22). Diskursus peab ideaalis olema läbipaistev ja neutraalne, aga ka kompaktne, koonduv, ühetasane – ta peab olema nivelleeritud. Igas ühiskonnas toimuv pidev kompaktsuse lõhkumine denivelleerib diskursust, hajutab ja hõrendab. Näiteks teose anonüümsus tasandab ja tihendab diskursust, autori “mina” ja individuaalsus aga lahjendavad.

2. Suhted. Foucault peab tähtsaks uurida eri tasanditel diskursiivsete elementide, seeriade ja diskursuste siseseid ning omavahelisi suhteid, talle on tähtis küsimus “kuidas?”, mitte “miks?”. Töös moodustavad ruumidiskursuse seeriad Eestimaa, mets, linn ja tuul. Nende seeriade analüüsimisel selguvad diskursusevälja omadused, seotused ja erinevused, samuti diskursiivsete seeriade kontaktid ruumidiskursustega – näiteks õnneliku ruumi, õnnetu ruumi ja utoopilise ruumi diskursusega. Ühed ja samad elemendid ning seeriad võivad end kehtestada eri diskursustes, näiteks Eestimaa-seeria kannab endas nii õnneliku, õnnetu kui ka utoopilise ruumi diskursuse elemente ning suhestub paralleelselt mitme diskursusega. Erinevatel ajastutel domineerib neist üks, teine või kolmas.

3. Pidevusetus. Foucault’ teooria peamõisted on “sündmus” ja “seeria”, millega haakuvad mõisted “regulaarsus”, “ettearvamatus”, “katkestatus”, “sõltuvus” ja “transformatsioon”, mis kõik mahuvad pidevusetuse mõiste sisse ning mille enamikku oma analüüsil kasutan. Lähtun seisukohast, et “Probleem pole enam traditsioonis ja jäljes, vaid lõikes ja piiris; see pole enam püsiva vundamendi probleem, see on vundamendina toimivate teisenduste probleem ja vundamendi uuendamine” (Foucault 2005a: 13). Pidevusetud diskursused on ennekõike diskursiivsete sündmuste kogumid. Kui defineerida sündmust, siis võib Foucault’ järgi öelda, et sündmus toimib ja avaldab mõju alati materiaalsel tasandil, tal on oma paik ja ta peitub erinevate aineliste osiste vahekorras, koosolus, hajumises, haakumises, kuhjumises ja valikus (Foucault 2005: 45). Diskursiivseid sündmusi peab käsitlema ühtlaste, ent üksteise suhtes katkeliste seeriatena. Katkelisus on seotud tsesuuridega, mis lõhuvad hetke ja hajutavad subjekti selle võimalike funktsioonide ja positsioonide paljususse (*ibid.*: 46). Minu uurimuses on nähtav nelja seeria hargnemine ja hajumine ajas, aga ka sündmuse katkestatus, paus teatavaks perioodiks, ja võimalik taasilmumine mõnel teisel ajal ja muutunud suhetega. On märgata, et lineaarsed seeriad ei toimi, nende sees on alati katkestused, mis omakorda näitavad seeriade ja diskursuste pidevusetust.

4. Võim. Diskursuste ja praktika seos on võim. Eristusi allutab ja välistab võim. Seda on näha alati meie igapäevases elus ning diskursuste analüüsil on välistamisprotseduurid otseselt seotud kellegi võimuga. Igas ühiskonnas on diskursuste tootmine ühtaegu nii kontrollitud, selekteeritud, korraldatud kui ka ümber jagatud (Foucault 2005: 9–10). Eestlaste saatus on sajandeid olnud seotud võõrvõimuga, mille surve ja ettekirjutused on mõjutanud eesti kirjandust. Arvestan võimu faktorit diskursuste analüüsil, aga mitte ainult poliitilist võimu, vaid igasugust survet identiteedile. Vajalik on võimudiskursuse analüüsil arvestada ka tõe kriteeriumiga, sest mis tahes ühiskonnas “läbistavad, iseloomustavad ja moodustavad ühiskondlikku keha mitmesugused võimusuhted, mis ei saa üksteisest eralduda, püsida ega toimida ilma tõese diskursuse tootmise, koondumise ja ringluseta” (Foucault 2002: 296). Näiteks rahvusliku liikumise perioodil oli tõene diskursus õnneliku ruumi diskursus, mis domineeris rahvusliku aktiivi tegutsemisel ja juhtimise egiidi all ning mida toodeti kindlate põhimõtete pinnalt.

Oma essees “Subjekt ja võim” ütleb Foucault, et tema peamine uurimisobjekt ei ole võim, vaid erinevate mudelite loomise ajalugu, mille kaudu on lääne kultuuris inimestest saanud subjektid (Foucault 2000: 326). Siiski ei saa mööda vaadata võimust ja võimusuhetest, kuna inimsubjektid on lisaks tähendussuhetele (lingvistika ja semiootika) ning tootmissuhetele (majandusajalugu ja majandusteooria) asetatud ka väga keerulisesse võimusuhetesse. Foucault’ arvates ei saa piirduda siinkohal ainult võimu legitiimsuse ja riigi olemuse uurimisega (*ibid.*: 327). Me saame rääkida võimusuhetest, kui on olemas vähemalt kaks osapoolt, nende vahel on kommunikatsioon. Kommunikatsioonisuhetes antakse edasi informatsiooni erinevate sümboolsete vahendite abil ning kommunikatsiooniaktis domineerib üks inimene teise üle. Kui vaadelda kommunikatsiooni ja võimusuhtluse erinevust, siis vahe seisneb selles, et tähendus, informatsioon, mida kommunikatsiooniaktis üks osapool teisele edastab, on juba ise võimu resultaat, ta on leidnud ühiskondliku kokkuleppe (Foucault 2000: 337). Võimusuhetel on oma spetsiifika ning nii võimu- ja kommunikatsioonisuhted kui ka eesmärgistatud haare on omavahel seotud, nad esinevad koos, kuid alati domineerib üks

neist. Näiteks võimusuhteid viiakse ellu kuni kõige kõrgema tasemeni märkide produtseerimise ja vahe- tamise kaudu. See Foucault' mõttekäik sobib ka eesti luule võimuhaarde analüüsiks, näiteks stalinistliku perioodi luule ja võimu kommunikeerimisest märkide abil.

Kui räägime võimusuhte puhul asjaolust, et toimub pidev üksteise kontrollimine (ka kommunikatsioonisuhte kaudu), siis kerkib küsimus, mille poolest erineb Foucault' lääne ühiskonna kohta käiv võimu(suhete)teooria diktatuuridest nagu hitlerlik Saksamaa ja stalinism. Ega ei erinegi. Foucault' järgi on viimased *kaks patoloogilist vormi, kaks võimuhaigust*, mis pole päris originaalsed, kuna nad kasutasid ja laiendasid mehhanisme, mis eksisteerisid enamikus teistes ühiskondades ning mis lisaks oma sisemisele hullusele kasutasid laial määral ka ideid ja instrumente läänelikust poliitilisest ratsionaalsusest (Foucault 2000: 328). Seega – kui lääne n-õ normaalse ühiskonna puhul võime rääkida võimusuhetest seoses sotsiaalse kontrolliga, siis diktatuuride puhul on kontrollimehhanism poliitiline või siis lausa militaarne ja loomulikult ei ole tegu enam peidetud võimusuhetega. Arvestan oma töös nii poliitilise kui ka sotsiaalse kontrolli faktorit.

Võimusuhte analüüsimise protsessi kaasab Foucault mõiste “käitumine”, mille ta võrdsustab teiste *juhtimisega* vastavalt allutamise mehhanismidele, samuti tähendab see viisi käituda rohkem või vähem avatud võimaluste väljal (Foucault 2000: 341). Niisiis tähendab võimu elluviimine “käitumiste käitumist” ja võimaluste juhtimist. Võim on pigem konfrontatsioon kahe erineva käitumise või nende käitumiste ühise nähtuse vahel kui valitsemise küsimus. Valitsemine on siis seotud asjaoluga, mil moel on võimalik indiviidide või gruppide käitumist suunata. (Vrd rahvusliku aktiivi käitumine ja rahva käitumine, mis laienes järelärkamisajal; president Pätsi ja tööeestlaste käitumine; poliitilise võimu käitumise puudumine Noor-Eesti ajal – oli grupikäitumine nagu rahvuslikul aktiivilgi, kuid ei puudutanud rahvast; Juhan Liivi autonoomsus, hilisemate pagulaste grupikäitumine; stalinistlikud käitumisnormid rahvale.)

Mõiste “vabadus” seostub ka “käitumisega”. Võimu saab teostada vaid vabade subjektide üle ja ainult seetõttu, et nad on “vabad”. Kui määravad faktorid osutuvad mingis olukorras totaalseks (nt isanda ja orja suhetes), siis seal võimusuhted puuduvad: orjus ei ole võimusuhe, sest kui inimene on aheldatud, siis on see võimatu, tegemist on omandisuhtega. Võimusuhted ja vabadusest lahtiütlemine käivad käsikäes. (Vrd keisrilaulu priius ja tsaar, nooreestlaste vabadus 1905. aastal, isikukultus ja vabaduse puudumine, pagulaste vabadus vabas maailmas.)

Foucault eristab analüüsides puhul kahte rühma. Esiteks “kriitiline” rühm, kus tuleb püüda välja joonistada välistamise, piiramise ja omastamise vormid, uurida, kuidas need on kujunenud, muutunud ja nihkunud, millist sundust need on rakendanud. Siin on tähtsad välistamis- ja piiramisprotseduurid, mille kaudu saab uurida diskursiivse kontrolli erinevaid instantsse, hõrendamist, ümbergrupeerimist ja ühendamist. See analüüs näitab diskursuse hõrendamist ja piiramist. Teine analüüsides rühm on “genealoogiline” rühm, mis uurib, kuidas ja milliste sundussüsteemide kaudu, kiuste või toel on diskursuste seeriad formeerunud, milline on iga eripärane norm ning nende ilmumise, varieerumise ja kasvamise tingimused. Niisugune analüüs uurib diskursuste tegelikku formeerumist, mis toimub ühtaegu hajutatult, katkeliselt ja regulaarselt. See on diskursuse jaatamise ja ehitamise analüüs (Foucault 2005: 47–55). Kasutan eesti luule käsitlemiseks mõlemat rühma ja püüan näidata, et nad toimivad üheaegselt, vahelduvad, toetavad ning täiendavad teineteist.

2.2. Identiteet

Identiteediküsimuse aktualiseerumine ja enesemääratluse kihistumine on toonud kaasa pöörangu 20. sajandi arutlustes. Ta on olnud keskne diskussiooniobjekt loogika, filosoofia, psühholoogia, sotsioloogia, politoloogia ja mitme teise teadusharu seas. Identiteet on muutunud nüüdisaegse poliitika võtmesõnaks. Tal ei ole ühtainust tähendust, vaid hulk võistlevaid definitsioone. Kirjandusteadusse on identiteet ja sellega haakuvad mõisted tulnud uue paradigmana laieneva kultuuriuurimuse kaudu 1990. aastatel. Üks olulisemaid rahvuse ja kultuuri teoretikuid on Stuart Hall, kes on avaldanud hulga uurimusi kultuurilisest identiteedist.

Identiteet kätkeb arusaamist iseendast – kes ma olen ja millisena ma end näen. Identiteet on arusaam sellest, kes me oleme ja kes on meie jaoks teised inimesed, ja vastavalt sellele teiste inimeste arusaam neist endist ning neid ümbritsevatest inimestest. Identiteet on seotud kindlalt piiritletud kultuuriruumiga, samasuse ja

samastamisega, aga identiteedid ei ole püsivad, vaid teisenevad koos muutustega ajas ja ruumis. Traditsioonilises ühiskonnas oli inimese olemus tihedalt kollektiiviga seotud, tänapäevastes postmodernistlikes ühiskondades on identiteedi määratlemise võimalikkus aga tõsiselt kahtluse alla seatud.

Identiteet tähistab kuuluvust, sarnaseid jooni ja enda eristamist teistest, samuti sotsiaalseid suhteid ja teravlikku seotust teistega. Termin on pärit ladinakeelsetest sõnadest *idem*, mis tähendab *sama*, ja *identitas*, mis on *samastamine*. Tegemist on kategoriseeriva ja eristava mõistega – me teeme vahet “meil endil” ja “nendel teistel” ehk siis jagame inimesed kas “omadeks” või “võõrasteks” (Macionis, Plummer 2002: 167). Ricoeur eristab veel oma hermeneutikas kaht identiteedi mitmeti mõistetavat alakomponenti: identsus kui samasus (saksa keeles *Selbigkeit*, prantsuse keeles *mêmeté*, inglise keeles *sameness*) ja identsus kui isesus (ladina keeles *ipse*, saksa keeles *Selbstheit*, prantsuse keeles *ipséité*, inglise keeles *selfhood*). Ricoeur kirjeldab “samasust” kui relatsioonimõistet ja kui suhete vahekorda (Ricoeur 1992: 116). Keeleteadlased teevad identiteedi mõiste kasutamisel tavaliselt vahet *vastuvõtjat kaasava* ja *vastuvõtjat välistava* “meie” vahel ning *kõnelejat kaasava* ja *kõnelejat välistava* “meie” vahel. Lisaks on olemas “meie” sünekdohhi- lise tajumise käsitlused; vormide üldistamine, nagu näiteks autoripoolne mitmuse kasutamine – *pluralis modeste* (tavaline “meie”) või *pluralis maiestatis* (kuninglik “meie”), mis kõik näivad kaasavat teist isikut “meie” gruppi; mis tähendab seda, et nad on ilmselt *vastuvõtjat kaasava* “meie” juhtumid, samal ajal kui nad tegelikult on *vastuvõtjat välistavad* (Wodak jt 1999: 45–47).

Ruth Wodak, Rudolf de Cillia, Martin Reisigl ja Karin Liebhart (1999) tutvustavad raamatus “The Discursive Construction of National Identity” kuut hüpoteesi sellest, kuidas formeeruvad rahvuslikud identiteedid. Esiteks jõudsid uurijad järeldusele, et rahvused on mentaalsed konstruktsioonid, “kujuteldavad ühendused”, mida riigi poliitilised subjektid eraldiseisvate poliitiliste üksustena tajuvad. Teiseks, rahvuslikud identiteedid kui ühiskondliku identiteedi eraldiseisvad vormid on produtseeritud ja reprodutseeritud, samuti muudetud ja lammutatud, *järelduslikult*. Kolmandaks, rahvuslik identiteet vihjab sarnaste kontseptsioonide põimumisele ja tajumisskeemidele, mis on samasuguste emotsionaalsete dispoitsioonide ja suhtumistega, samuti sarnaste käitumuslike tavadega, mida vastava “rahvusliku identiteedi” kandjad ühiselt jagavad ja mida nad läbi kogu sotsialiseerimise väärtustavad (haridus, poliitika, meedia, sport, igapäevatoimingud (Wodak jt 1999: 1–7).

Neljandaks, rahvuste ja rahvuslike identiteetide diskursiivsed konstruktsioonid esmajoones rõhutavad rahvuslikku unikaalsust ja rahvusesisest ühtsust, kuid enamasti jätavad tähelepanuta rahvusesisesed erisused. Kujutades ette rahvuslikku ainulaadsust ja homogeensust, eristavad rahvusgrupi liikmed samaaegselt *omasid* ja teiste rahvuste esindajaid kõige tähelepanuvamalt just siis, kui usutakse, et teised rahvused ilmutavad jooni, mis sarnanevad *omade* rahvusgrupiga, olles sarnane sellega, mida Freud nimetas “väikeste erisuste nartsissismiks” (Freud 1982: 243).

Viiendaks, on olemas *üks* rahvuslik identiteet. Õigemini ollakse arvamusel, et erinevad identiteedid on, sõltuvalt auditoriumist, ümbruskonnast, temaatikast ja alusmaterjali sisust, diskursiivselt konstrueeritud. Sellest tulenevalt on rahvuslikud identiteedid mõjutatavad, haprad ja sageli mitmetimõistetavad ning laialivalguvad. Sisu tasandil eristavad autorid kindlaid tuumvaldkondi rahvuslike identiteetide diskursiivses konstruktsioonis, milleks on ühine minevik, olevik ja tulevik, ühine kultuur, ühine territoorium, ja *homo nationalis* (rahvusnimene). Sellest seisukohast lähtun minagi, lubades endale siiski ka teisendusi ja variatsioone, millest aktsentueeritumad on rahvuslik, poliitiline ja kultuuriline identiteet, sest just nende geneesis sündis eestlaste rahvuslik enesemääratlus (Veidemann 2004: 111).

Kõige viimasena leiavad autorid, et selge vastandlikkuse rõhutamine *riigirahva* (*Staatsnation*) ja *kultuurirahva* vahel on idealiseeritud abstraherimine. Kui *riigirahvast* ja *kultuurirahvast* vaadeldakse kui üksikeid välistavaid mõisteid, ei suudeta adekvaatselt põhjendada rahvuslikke identifitseerimisprotsesse vastavas rahvusriigis. Need iga antud riigi alaliste elanike loodud rahvusliku identiteedi arutlused sisaldavad endas alati kultuurilisi ja poliitilisi elemente või siis vähemasti vihjavad nendele. Peamine põhjus, miks tuleb jätkata selget vahetegemist, on seotud vajadusega märgata rahvusliku enesetajumise erinevusi riigi enda piires – olgu selleks siis eristumine eri poliitiliste või ideoloogiliste leeride vahel või isegi ühe ja sama poliitilise grupi sisene vahetegemine (Wodak jt 1999: 1–7).

Nüüdisajal pööravad sotsiaalteadlased suurt tähelepanu sotsiaalse identiteedi kujunemise ja hajumise uurimisele. Sotsiaalne identiteet tähendab inimese või grupi enesemääratletust mingisse sotsiaalsesse koosseisu. Igal identiteediteoorial on oma teema käsitlemise lähtepunkt ja sisu. Üldjuhul käsitletakse inimese

vabanemist ühiskondlikust sunnist tänapäeva nähtusena, seda peetakse heaks nähtuseks, mille aluseks on postmodernistlik paradigma. Ent sellega kaasneb ka “vabanemine” inimesi siduvast kultuurist, s.t ühistest sümbolitest, käitumisreeglitest, moraalinormidest ja vaimsetest väärtustest. S. Freud pidas identifikatsiooni samastumiseks “armastusega”, mille tagajärjel sünnib agressioon kõikide “võõraste” vastu. Freudi järgi peaks grupi identiteedi nõrgenemine päästma valla individuaalse agressiivsuse. Biheivioristid vaatlevad grupi identiteeti kui solidaarsust, mis tekib kas situatiivselt, tulenevalt konkreetsest põhjusest või inimese eesmärkidest (strateegilistest või taktikalistest).

Tänapäeval suureneb nende inimeste hulk, kellel puudub identiteet. Ühe üldise ja läbiva identiteedi fragmenteerumist on uurinud N. Luhmann ja A. Giddens. Viimase arvates on identiteedi kriis seotud nüüdisaegse ühiskonna killustumisega. Identifitseerimine on ainus viis lülitumiseks sotsiaalsesse suhtesse ja sidemetesse. Futurooloog J. Nesbit nimetab 20. sajandi lõppu individualismi triumfiks: inimesed kaugenevad suurtest sotsiaalsetest institutsioonidest ja liiguvad tagasi väikeste koosluste juurde; inimesed on varasemaga võrreldes rohkem pere ja sõpradega seotud ning identifikatsioon toimub juhuslikumalt, spontaanselt ja individuaalsusest tulenevalt – vähem arvestatakse ühiskonna ja sotsiaalse struktuuri “nõudeid”. Enesenarratiivi põhjal loodud suured müüdid pihustuvad, s.t suured identiteedi diskursused vahetatakse välja väikeste, osadiskursuste vastu.

IDENTITEEDI SUUNDUMUSI EESTI LUULES

ÄRKAMISAEG

“Kus on mo kallis issama?”

19. sajandi esimene pool oli Euroopas suur rahvusluse kujunemise ja rahvusliku liikumise periood. Mitme sõja ja revolutsiooni ajal tõusis nii suurriikides kui ka väikerahvaste seas esile rahvusidentiteedi otsimine ja määratlemine. Eestimaa ja Liivimaa kubermangudki said sellest olukorrast inspiratsiooni, siinset rahvusliku mõtte arengut mõjutas lisaks veel Saksamaa ühinemislikumine. Toetudes peamiselt Herderi käsitlustele, sai Eestis sajandi keskel alguse eelkõige etnilis-keeleline rahvuslus, jätkates eelnevate estofiilide traditsiooni. Põhjapanevas artiklis Herderist märgib Jaan Undusk, et rahvaluule väärtustamise kõrval oli Herderi teeneks see, “et just temalt saadi tuge oma emakeele ideoloogia ülesehitamisel” (Undusk 1995: 581).

1850. aastatel kujunes tõusva eestluse juhtisikuks J. V. Jannsen (ajavahemikus 1857–1861 ilmus Fr. R. Kreutzwaldi “Kalevipoeg”, mis aga esialgu rahvani ei jõudnud). Rahva seast pärit, kuid haridust saanuna, tegutses ta paljudel aladel, valmistades ette rahvuslikkuse tõusu maarahva hulgas. 1840. aastatel püüdis ta mitme väljaande kaudu kinnistada sidet talurahvaga. 1848. ja 1849. aastal – revolutsiooni ajal Saksamaal – andis Jannsen Eestis välja poolperioodilist kogumikku “Sannumetoja”, kus ta katsetas tulevast ajakirjanikuametit. Saades innustust O. W. Masingu tegevusest, taotles Jannsen pikka aega ajalehe väljaandmisluba, mis teostus 1857. aastal Perno Postimehe ilmumisega. Seejärel kujundas Jannsen oma Eesti Postimehega eestlaste mõtteviisi 14 aastat (Perno Postimehega kokku 21 aastat) ning paralleelselt muu organiseeriva tegevusega viis rahvusliku liikumise Eestis kõrgjärku.

Mitme jannsenoloogi (E. Jansen, M. Salupere, H. Rebane) väitel oli Jannsenil ebastandardne mõtlemisviis ja arusaam eesti rahva saatusest. Ta eristus põhimõtteliselt estofiilidest ja nende puhtteaduslikust huvist eestlaste vastu. Omamata kõrgemat haridust, mis soodustas saksa mentaliteeti, teadvustas ta ennast eestlasena eestlaste keskel, oli “rahvas ise”. Talle oli tähtis kuulutada eestlaseks olemist praktilisel tasandil, rahva enda kaudu. Jannsen oli esimene eesti rahvusidentiteedi kandja, kes suutis ühiskondlikku ellu kaasa haarata suured massid. Toetudes saksa eeskujudele nii ühiskondlikus tegevuses kui ka kirjasõnas, valis Jannsen ainek ja põhimõtteid nagu eestlane eestlaste tarbeks nende identiteedi kujundamise ja teadvustamise eesmärgil. Jannseni tegevusmotiivid ei ole segased. Vastupidiselt M. Laari väitele (Laar 2006: 269) lähtuvad need kindlasti identiteeti kandvast alusest, mida Jannsen teadvustas juba õige noorelt. Sellest ka valdav ajakirjanduslik tegevus läbi rahva ja rahvale ning rahvusliku aktiivi (M. Laari termin) kujundamine, kes koondus ajalehe ümber, nõnda et rahvuslus muutus kogu maad haaravaks mõtteviisiks. Jannseni isik ja tema tegevus moodustasid eesti rahva ajaloos sündmuse, mis pani aluse eesti rahva uuele identiteedile – oli diskursiivsuse rajaja. See diskursus kandis mitme diskursiivse sündmuse põimingut (ajakirjandus, rahvuslikud organisatsioonid, õpikud, kirjandus/luule, laulupeod jm), mis omakorda väljendus eri vormides katkeliste seeriatena: Sakala ilmuma hakkamine 1878. aastal põhimõtteliselt uue ideoloogia alusel ja Eesti Postimehe taandumine seoses Jannseni haigestumisega järgmise kümnendi alguses, mitme seltsi ümberprofileerumine, C. E. Malmi ja A. Grenzsteini lugemike teine suunitlus jne. Diskursuse manifesteeris C. R. Jakobson kolme isamaakõnega Vanemuise Seltsis 1860. lõpuaastatel.

Jannsenil oli rahvusliku organiseerimistöoga suuri raskusi. Tuli esitada palveid ja pidada läbirääkimisi keskviimu ja selle ametkondadega. Kuigi kirjasõna tsenseeriti, ilmusid trükised siiski Jannseni üldiste ideoloogiaprintsiipide kohaselt. Tsaaririigi keskviim, erinevalt baltisakslastest, ei sekkunud otseselt ärkamisaja vaimsusega kirjutiste avaldamisse, sealhulgas luuleraamatute väljaandmisse. Seega kandsid need läbinisti uue diskursuse seisukohti. Jannsen ja tema mõttekaaslased, n-ö tugigrupp, kujundasid ise vastava diskursuse eestluse edendamiseks ja kirjavara abil kandus see rahva sekka. See oli eestlaste endi seast välja kasvanud diskursus koos oma võimuavalduste, piirangute ja välistamisprintsiipidega. Mitme organisatsiooni, ettevõtmise ja kirjasõna kaudu toimus diskursuse sotsiaalne omastamine. Suurim kandejõud ajalehe kõrval oli kooliõpikutel, mille materjali valikut ei dikteerinud poliitiline võim, vaid mida koostas C. R. Jakobson. Eestluse diskursuse tegid eestlastele ainuõigeks juhid ise, rahvuslik aktiiv. Keeldusid otseselt ei olnud, sest eestlus polnud tsensuuri jaoks probleem – tsensor kaitses keisririigi ja mõisnike huvisid. Diskursuse tõerežiimi oli ette määranud rahvuslik ideoloogia ja muid valikuid ei peetud vajalikuks.

Luuleloomingus oli rahvusliku liikumise ajal kombeks avaldada raamatuid anonüümselt või varjunime all. Diskursuse aspektist vaadatuna oli anonüümne lüürika rahvale lähemal, oli rahvaga üks. Kunstluule autorid esinesid küll loovate indiviididena, mis oli eestlaste kultuurikontekstis esmakordne, kuid luulesituatsioon oli siiski peamiselt anonüümne ja autorlus ei olnud esmatähtis. Individuaalsus lahjenes diskursuses. Koidula kaks ainsat luulekogu ilmusid anonüümselt, aga juba “Waino-Lilli” arvustades ja Jannsenilt autori välja uurinud, pani Jakobson saksapärase Lydia Emilie Florentine Jannsenile uue nime Koidula. Viimast hakkasid kasutama rahvusliku liikumise peategelased. Koidula võttis varjunime küll kohe omaks, kuid laiemasse avalikustamisse suhtus ta siiski tõrjuvalt (Undla-Põldmäe 1981: 122). Rahvapärasemaks kohendas oma nime luules F. R. Kreutzwald – Viru Laulik (rahva seas oli ta ka austavalt Lauluisa). C. R. Jakobsoni poeetiline sünonüüm oli Linnutaja, võetud Torma lähedal asuva Kalevipoja sängi nime järgi. Kõigi kolme (lisaks veel Villi Andi) pseudonüümid olid seotud kohaga. Jannsen avaldas omi luuletusi kodanikunime all, ajalehe toimetajana oli ta rahva seas Postipapa. Nime hülgamine või selle asendamine on seotud enesemääratlusega; seega oli personaalidentiteet pseudonüümide kaudu suunatud rahvusidentiteedile, mis nivelleeris diskursust, tegi selle tihkemaks ning jõulisemaks.

Eesti luule identiteedi suundumuste mõistmiseks ja jälgimiseks on esmatähtis teos 1860. aastal ilmunud J. V. Jannseni “Eesti Laulik”, milles autor küsib: “Kus on mo armas issama?” See on eesti luuletajate enesemääratlemisdiskursuse alguslausung, diskursiivne sündmus edaspidiste sündmuste formuleerimise seas. Küsisõna “kus?” viitab kohale, s.t rahvuslus on kõigepealt topoloogia, ruumisuhete küsimus. Siit lähtub eestlaste identiteeti loov määratlus ja seda peamiselt koha ja looduskujundite kaudu. Diskursus algab sünteesivate seeriatega, mille aluseks on klassikalised utopiate arhetüübid “head kohad”. Eesti luule kujunemisloos on nendeks Eestimaa ja mets, mis heade kohtadena panevad aluse õnneliku ruumi diskursusele. Eestimaa ja mets on Jannsenist alates 19. sajandi teise poole, meie luuleloo esimese perioodi ideaalpaigad, maise paradiisi ekvivalendid. Semantilises struktuuris tähistavad nad kõigepealt kodu – pelgupaika ja kaitsevarju, aga ka tulutoovat ja kasuloovat keskkonda.

Tõsiasi, et isamaalüürika algab kodukohavärssidest, vajab täpsustust. Eelnevalt – 18. sajandi lõpust, 19. sajandi algusest – oli olemas juba poeetiline patriotismitunne (Lücke, Winkler, Peterson, Oldekop), kuid teadlik Eestimaa-seeria koos regulaarsuse ja katkulisusega algas Jannsenist, kelle luule “maa” hõlmab “keik sedda Eesti issamaad, kus Eestlased ellavad ja sõnna kuuldes omma tenitud leiba söwad”. Kaks aastat hiljem avaldas küll M. Körber lokaalpatriotismist õhkuva värsivihiku “Sörwema löoke ehk 30 mönnusat laulo” (1862), kus Saaremaa ja Sörvemaad ülistatakse, kuid konkreetsed elupaigad sõlmuvad ja põimuvad vaheldumisi kogu Eestimaa käsitlusega eesti kunstluule alguskümnenditel. Eestimaa kui terviku sees on tähtis oma konkreetne koht, “väike isamaa” – küla, vald, maakond, saar, linn. Niisugune tendents rikastab, aga ka kihistab, Eestimaa-seeriat. Analoogiline jaotus kordub pea sajand hiljem stalinistlikus lüürikas, siis on tegemist allutamissüsteemist tingitud nihkega. Ka Vene keisririigi, hilisema NSV Liidu pidamine patriotismitunde osaks on mõlemale ajastule ühine.

1870. aastatest lisandus heade kohtade luulesse ärkamisaegne linn (juhunäited eelnevast R. Brockmannilt ja Käsu Hansult). A. Reinvald kirjutas luuletusi Viljandist kui Eesti linnast ja oma kodulinnast. Ühine kontseptsioon nägi ette, et kõik, mis on Eestimaa, on Eesti oma (epiteeti “Eesti” kumuleeriti). Tegelikult oli Viljandi üpris saksastunud paik, nagu ka teised linnad. Siiski järeltab M. Laar ärkamisaja aktiivi paiknemist uurides, et selle seas “linlasi oli rohkem, kui seni arvatud. Kõige ärganumad piirkonnad nii Lõuna- kui ka Põhja-Eestis olid linnad, järgnesid Lõuna-Eesti maakihelkonnad” (Laar 2006: 307). Sellega on seletatav kohatine linna väärtustamine luules. Fr. Kuhlbars kui linnakodanik võttis endale Viljandi järgi pseudonüümigi – Villi Andi. Sel kümnendil lisandus ka mitu vähenõudlikumat luulevihikut, millel on teistsugune, juba linnalik mentaliteet ja kujutamislaad, kuid ka need on üks osa ülendatud keskkonnast.

Eestimaa kui õnneliku ruumi diskursuse juurde kuulub mitu seeriat, mis ei hõrenda diskursust, vaid kumuleerib seda. Peamiselt on nende elemendid võetud harjumuspärasest romantilisest looduskujutelmast, väljendudes binaarsete opositsioonide kaudu ja kandes esteetilist printsipi. Õnnelik ruum on ilus ja peamine, mis seda ilu kannab, on loodus – nähti ainult ilusat maad. Esteetilisus on seotud mäe ja oru sümbolika, samuti maapinna ja mulla pühaduse kumuleerimisega. Paljud Eestimaast luuletajad armastavad seista mäe otsas kauni metsa keskel ja vaadata alla õitseva Eestimaa peale, imetleda tema ilu ja erakordsust.

“Kord mäekünkal seisin,
Veel olin lapsuke,
Ja vaatsin alla: orgus
Vait hingas raske öö.

// - - //

Siis isa pähä pani
Kätt mulle; tõisega
Ta näitas maha: “Vaata,
See on so isamaa!” (Koidula 1969: 204)

“Minge üles mägedele,
tuule õrna õhule!
Vaatke alla oru põhja
üle lille’ hiilguse!

/ - - - /

Ja siis hüüdke alla orgu:
ilus oled, isamaa!” (Veske 1996: 14)

“Mu õnnis isa võttis
Kord käe kõrva mind
Ning viis mind mäe otsa,
Seal tõstis üles mind.

// - - - //

“Poeg, vaata, see on minu
Ja sinu isamaa!
See ilus maa on meie,
On meie Eestimaa!” (Kunder 1889: 8)

Siin on jälle tähtis hõlmata Eestit tervikuna, mitte ainult ilusat kodukanti kiita (1980. aastatel stagnatsiooni oludes kirjutas samas võtmes H. Runnel – tsükkel “Ilus maa”). Mägi saab edasiarenduse nooreestlaste poolt. G. Suits tahab eesti rahvast nüüd juba üle Alpide Itaaliasse, s.t Euroopasse viia. Mägi on pikka aega õnneliku ruumi element, ilu, elu edenemise ja rahva hingestatuse väljendusvahend. Dramaatiliseks ja eksistentsiaalseks kujunevad mägi ja org 1980. aastate lõpu laulvas revolutsioonis, kus intertekstuaalses põimingus lauldakse Tallinna linnaosadest ja migratsioonist (vt artikkel VIII):

“Mingem üles mägedele Musta-, Õis- või Lasnamäe. Vaatkem alla rahva hinge läbi tumma võõra väe.
- - - Ja siis hüüdke alla orgu: peatage Lasnamäe!” (Eesti isamaalisi laule 1988: 54)

Mäe ja oru sümbolika on tüüpilised identiteedi määratlemise vormelid ning neid kasutatakse vastavalt ühiskondlikule situatsioonile.

L. Koidula ja mitme teise autori lüürikas leidub sageli väljendeid “Eesti pind”, “isapind” ja “emapind”, mis samuti kumuleerivad Eestimaa-seeriat. Nad tähistavad ajaloolist arengujoont, keskendudes tihti enemuistsele vabadusele. Herderi kirja pandud “saksa pind” varieerub juba Rosenplänteril “eesti pinnaks” (Undusk 1995: 585) ning sellest saab hiljem rahvusliku liikumise poeesia meelismetafoor. Sellist asendust, kus algallika saksa kultuuriruumi märgistavale sõnale pannakse eesti vaste, kohtab 19. sajandi teise poole luules rohkesti (tüüpiline Jannsenile). Historistlikule tagasivaatele viitavad ka “isamuld”, “muremuld” ja “veremuld”. “Eestimaa, kus lilled löövad / Veremullast õitsele” (Koidula 1969: 149). Isamaa territooriumi laiendamise meiega ühist päritolu omavate soomlaste suunas räägib luuletus “Hoia, Looja, oma hõlmas”, kus mõlemale rahvale on tähtis üks ja sama “isamuld”. Rahva ja maa identsust väljendab luuletus “Eesti muld ja eesti süda”. (Diskursuse viimist praktikasse näitab siinjuures hästi Koidula ümbermatmine kodumaa mulda.) Nii moodustub mäe ja oru, maapinna ja mulla kui elementide abil kompaktne Eestimaa-seeria, mis toimib ühtaegu hajutatult ja regulaarselt. Sellele lisanduvate metsa- ja linna-seeriatega formeerubki õnneliku ruumi diskursus 19. sajandi rahvusliku ärkamisaja lüürikas.

Eksalteeritud õnneliku ruumi Eesti oli romantiline soovunelm, mis jäi kaugele tegelikkusest. Selle domineeriva diskursusega loodi eestlaste rahvuslik enesetunnetus kogu oma mütologiseeritud ajaloo, prii oleviku ja õnnerikka tulevikuga. Isamaatunne oli eufooriline, selle kaudu loodi nii oleviku kui ka tuleviku utoopiat. Eestimaa mõisteti kui eestlaste identiteedi substantsiaalset kategooriat (vt artikkel I).

Õnnetu ruumi diskursus formeerub paralleelselt õnneliku ruumi diskursusega ärkamisaja alguses 1860. aastatel. See kaardiskursus on hõredam, seda kandvad seeriad tervikpildis katkulisemad ja harvemad. Selle diskursuse Eestimaa-seeria ulatub punktiirina tagasi 1840. aastatesse, mil usuvahetuse ja väljarändamisega viidati Eesti karmile tegelikkusele, rahva raskele sotsiaalsele olukorrale. Õnnetut ruumi ei kumuleerita, rohkem on tähtis isamaatunde seletamine ja õhutamise, vaatamata majanduslikele oludele. Seeria põimub regulaarselt õnneliku ruumiga läbi 19. sajandi viimase veerandi, tugevnedes eriti sajandi lõpukümnetel, olles ikka rahvusidentiteedi loomise teenistuses.

Halb koht ja õnnetu ruum oli C. R. Jakobsoni arvates linn. Paralleelselt õnneliku ruumi linnaga kujutas mitu eesti luuletajat – eriti järgmisel perioodil – ohtlikku linna (*wilderness city* – Berleant 2000: 28–36). See oli tume ja ohtlik tsoon, aluseks ehk rahvaluule metsa ambivalentsed jõud – siit tulenevalt demoniseeritud linn. Ohtlik linn on vangla, ahistaja, hirmutav “olend”, kellega kokkusaamine võib tekitada kahju, isegi surma. Niisugune linn on ebasoovitav eriti naisele, kellest kujuneb linna amoraalsuse kandja. Tähendab, tähtis on üldine kõlbluseküsimus, linnainimese pahelisus *versus* talunaise vooruslikkus. Diskursust reguleerivad juhi tõekspidamised, on keeld ja välistamisprintsipi, Jakobsoni surve diskursusele, mida ta ideoloogina arendab kui oma eelisõigust. E. Auna luuletus “Linnas” I:

“Ära siit, ei kauem kanda
Suuda seda rõhku minu rind!
Ei ma jõua kauem vastu panda –
Paljas õhk siin juba surmab mind.” (Aun 1890: 11)

Õnnetu Eestimaa kajastub selgepiirilisel tuule-seerias, mis liitub diskursusega 1863. aastal Fr. Kuhlbari luulekogu “Wastse laulo ja kannel” kaudu. Tuul poetiseerib inimese elurännakut antud ruumis, märkides eksistentsiaalseid liikumisi nii indiviidi kui ka rahva elukulus. Eesti eksistentsiaalne ruum on üldjuhul maise päritoluga, Eestimaaga tihedalt seotud. See on reaalne tegelikkus, kus tuul toob ja viib, kulmineerub tormiks või maruks, leeveneb inimese/rahva eluteel. 19. sajandi luules väljenduvad tuule-seerias inimeste raskused ja kannatused, eluvalikud, keeruline ja painajalik eksistents (vt artikkel III). Laialt levinud õnneliku ruumi diskursuse kõrval on niisugusel õnnetul Eestimaal rändaval inimesel küll marginaalne koht, kuid see näitab, et rahvusliku liikumise idealistliku peajoonega põimuvad ka realistlikumad ja dünaamilisemad seeriad.

Diskursustega on otseselt seotud ruumi simultaansus, mis väljendub ruumimudelite üheaegses eksisteerimises. Eesti lüürikale on iseloomulik ruumi topeldamine ja multiplitseerimine. See on tüüpiline kogu meie luuleklassikale rahvusliku liikumise aegadest peale. Ärkamisajal kehtis paralleelselt kolm ruumikontseptsiooni:

- romantiline abstraktsioon, kujundab õnneliku ruumi diskursust
- reaalne isamaa oma karmi tegelikkusega, kujundab õnnetu ruumi diskursust
- piiristatud ruum oma substraatidega, on seostatud nii ühe kui ka teisega (vt artikkel I).

Need ruumimudelid olid omavahel korrelatiivses seoses ja töötasid samaaegselt, olid identiteedi diskursuste alustoed, nende normiks. Nende koostöös ilmnisid, varieerusid ja kasvasid diskursiivsete sündmuste kogumid.

Simultaansusega vahetult seotud imaginaarne tunnetus elab oma kujutletava maailma sees. Eesti luules on imaginaarsusel keskne koht: läbi aegade loob ta paralleelseid ruume ja konstrueerib selle struktuure oma nägemuste põhjal. Simultaansus on kollektiivne loomine, mis jõuab diskursusena loominguks ellu. Lugeja/rahvas võtab selle omaks ja läheb kaasa. Imaginaarne identiteet on tüüpiline eesti klassikalisele luulele, kujutus on enesemääratlemise alus. Teksti ruumistruktuur realiseerib rahvuskultuuri põhitüübi ruumimudeleid (Lotman 1990: 102–103). Eesti rahvusliku liikumise aegsed ruumimudelid moodustasid tolleaegse rahvuskultuuri põhitüübi, peamise mõtlemisviisi ja tunnetuslaadi – diskursuse – ning omasid alaliigendusi – seeriaid. Kõik see oli *kujuteldav* ja toimis põimingutes ning kooslustes. Eesti luuletaja on mitmes ruumis korraga, s.t diskursuste ühisosa regulaarsetes põimingutes on tähelepanuväärne.

1880. aastatest alates hakati tsaar Aleksander III nõuete kohaselt Eestimaal läbi viima venestamispoliitikat. See tõi kaasa mitmed keelud ja käsud. Kui eelnevalt oli tsensoril teada, mida ei või kirjutada, siis nüüd oli üles loetud need kolm valdkonda, millest võis kirjutada. Need valdkonnad olid: majanduselu, välisuudised ja Eesti-Vene liit. Suleti mitu rahvuslikku seltsi ja organisatsiooni, rahvakoolid venestati, vene õigeusu kirikule tehti suuri eelised jne. Üks venestamisakt oli sõna “Eesti” keelustamine, hiljem ka romantiliste ajalooliste jutustuste ärakeelamine.

Sõna “Eesti” leidub selle perioodi luules siiski märkimisväärselt. Kasutades ära Eesti-Vene sõpruse propagandat, kirjutavad luuletajad siiralt väikesest Eestist ja suurest kodumaast. Hiilides kõrvale keeludest, sätivad epigoonid värsse kokku Eesti põõsast või lillekesest Vene tamme kaitsva varju all. Just teisejärgulistel autoritel oli kombeks väljendada litootese abil isamaa väiksust, abitust, ja Eestimaa alavääristamisest ning alandlikkusest ei teinud nad mingit probleemi. Selline mõtlemisviis ja kujutamislaid väljendasid koos keisrilauludega eesti rahva seas igati aktsepteeritavat isamaatunnet. Isegi Juhan Liiv ütleb veel 1908. aastal, et

“Nüüd, väikene, suure külge –
käik ühes, kõrge on siht”

ja hoiatab:

“Sa oled väikene, väike –
ei sind ei nähtagi,
ei sind ei tahetagi,
ei sind ei tuntagi.” (Liiv 1989: 287)

Nii jääb luules kestma Eestimaa-seeria ning õnneliku ruumi diskursus. Üheks võtteks sõna “Eestimaa” vältimisel oli ka selle asendamine poeetilise vastega. Nii näiteks nimetab Fr. Kuhlbars Eestimaa Tuulemaaks ja kirjutab sellest ajastukohase ülistuslaulu isamaale.

Õnneliku ruumi diskursust mitmekesistab ruumi tinglik laiendamine ühelt poolt väljapoole Eestimaa territooriumi ja teiselt poolt kinnistumine isamaa mitmele piirkonnale. L. Koidulaga eesotsas ehitatakse silda Soome suunas; ka Põhjalat peetakse osaks isamaast (A. Reinvald, F. Kuhlbars, M. Lipp). Eestimaa kui ideaalkoht saab avaramad etnogeneetilised ja eurogeograafilised piirid. Suurenevat lokaalsust näitab samas Eestimaa eri maakondadele pühendatud lüürika: varasematele Saaremaa ja Viljandimaa ülistuslauludele lisanduvad rohked kiitused peaaegu kõigile Eesti maakondadele. Järjekindlalt on igal luuletajal oma väike isamaa ning sõna “Eestimaa” ei pidanudki otseselt tarvitama. Nii muutub ärkamisaja kõrgperioodi üpris staatiline ja kinnine ruumistruktuur järelärkamisajal paindlikumaks ja harulisemaks, Eestimaa-seerias toimub mitu siseliikumist ja varieerumist.

Õnneliku ruumi diskursuse metsa-seeria põhimõttelised siseliikumised väljenduvad metsa kui piiri kehtestamisel. “Piir jaotab teksti kogu ruumi kaheks lõikumatuks allruumiks. Piiri põhitunnuseks on mitteületatavus, mitteläbitavus. - - - On oluline, et piir, mis jaotab ruumi kahte ossa, ei tohi olla läbitav, ületatav, iga all- ehk osisruum aga peab oma sisestruktuurilt teistest erinema” (Lotman 1990: 103). Rahvusliku liikumise ajal oli piir väline nähtus, etnogeograafiline akt, 19. ja 20. sajandi vahetusel aga nii väline kui ka sisemine eksistentsi eristaja. Juhan Liivil on piir, mida kannab metsa-metafoor, takistus inimese ja välismaailma vahel (vt artikkel V). Metsa taga on teine, parem maa, elu, eksistents. Mitte siinsel Eestimaal ei ole hea, vaid kuskil mujal, kättesaamatus kauguses, kujuteldaval ja ihaldataval Eestimaal. See on uus õnnemaa, fiktsionaalne ruum. Piir esineb Liivil psühholoogilisel, vaimsel jt tasanditel; väline ruum on üldjuhul rahvussotsiaalne. Nii mikro- kui ka makromaailm on piiristatud. Kui L. Koidula ajal oli kesksel kohal piiri loomine, siis järgneval ajastul on tähtis piiri ületamine, sest piir on ontoloogiliselt olemas, on paratamatu eksistentsiaalne tõke. Juhan Liiv ei saa piirist lahti, tema katsed sisemisest suletud ruumist välja tulla jooksevad liiva. Ta ainult püüdleb avatud, õnneliku ruumi suunas, olles kinni iseenda ja rahva saatuse tekitatud konfliktides – piiritagune on kättesaamatu. Ruumi tajumisel moodustub eksistentsiaalne ja rahvuslik vaakum. Juhan Liiviga ühel ajal hakkab imemaast ja igatsuste õnnemaast luuletama ka Anna Haava juba esimeses kogus aastal 1888. Nii lisandub järelärkamisaegsetesse diskursustesse kolmaski maa – fiktsionaalne ruum, mida eraldab mets kui piir – utoopilise ruumi diskursus.

Juhan Liivi loomingu puhul on ruumi simultaansus kui diskursust hõrendav jõud väga selgepiirilise. Ruumi mitmekesisuse mõtestamisel kehtib üks ja sama tunnetusampluaa, mis on seostatav piiritagusega. Liiv mõtestab ruumi simultaanselt, s.t realselt, sotsiaalselt, rahvuslik-ajalooliselt, eksistentsiaalselt, menaalselt, loominguliselt, psüühilis-patoloogiliselt, revolutsiooniliselt tasandilt lähtudes. Tähelepanuväärne on Liivi luule kujutelmade süsteem – imaginaarsus kui kujutluste voog organiseerib simultaansust ja teeb diskursuse hajusamaks. Erinevate reaalsuste põimumine on seletatav ka Liivi isiklike murede ja vaimse tasakaalutusega.

Mets on eriti ärkamis- ja järelärkamisaegses luules seotud ka rännakuga. Lüürikud kirjeldavad inimest, kes on mõjutatud metsast ning kes saavad metsa kaudu emotsionaalseid kogemusi. Välja saab tuua kolm peamist rändaja-tüüpi.

1. Rahvusliku liikumise perioodi luules kohtame palju hingekosutusvärse (J. V. Jannsen, L. Koidula, M. Veske). Need seostuvad metsa iluga, ideaalse keskkonnaga, metsa minnakse ja metsas jalutatakse, tundes lõbu ja saades rahuldust. *Jalutaja* on ülendatud inimene, kes on kõrgendatud emotsionaalses seisundis. See väljendab metsa ja inimese vahelist esteetilist suhet (nt “oh mis kena metsas kõndida ja viiuliga mängida”).

2. Rahvapärane arusaam metsa kui peataja, liikumisvõime kahandaja, aheldaja rollist toob kaasa inimese kui metsas *eksleja* ning *eksija*. See on siin- ja sealpoolse maailma piiri peal seismine, kodu ja metsa, oma ja võõra vastandamine. Kujundiplaanis toimib inimese kõrvalepöördumine õigest eluteest, eksimine näitab elu mõistetamatust ja mõtestamatust (Jakob ja Juhan Liiv). Ekslemine ruumis, et saatuspiiri ületada, viitab rännakule maises tegelikkuses.

3. Metsa kui piiri ületamisega peaks muutuma olemise kvaliteet. Eesti 19. sajandi lõpu luule näitab sageli potentsiaalset piiri *ületajat*, ihalejat parema eksistentsi poole. Kõik katsed aga on lootusetu ettevõtmine. Juhan Liiv püüdleb meeleheitlikult reaalse ja mittereaalse ruumipiiri ületamise poole.

Piir eristab niisiis kahte ruumi, milles siinpoolne on halb koht, sealpoolne hea õnnemaa. Õnnelik ruum saab kaks dimensiooni – ideaalne Eestimaa ja utoopiline kujutlustemaa. Õnnetu ruum, mis sai alguse 1840. aastatest, tiheneb ja koondub sel ajajärgul. Väljarändamisliikumine, mis hajusalt kajastus luules eelnevatel kümnenditel, kinnistub sajandi lõpu lüürikas (Jakob Liiv, K. E. Sööt, M. Lipp) ning toob uue ilmavaate ja tõekspidamistega kaasa kogu identiteedi teisenemise. Ka siin on kujutlustel ja illusioonidel kindel koht. Unistati jälle *teisest* maast, *teisest* eksistentsist. Toimus ruumi vahetus – Eestimaa asemel Venemaa kauged piirkonnad, tekkis põhimõtteline vastandus: võõras keskkond siin ja uus kodumaa seal. Väljarändajad olid reisimas ühest ruumist teise. Käsitledes antiikkreeka romaani, mis seotud reisimise/rännakuga, ütleb M. Bahtin: “... lähtekohaks on oma tegelik kodumaa, mis annab vaatepunkti, mõõtkava, lähenemise ja hinnangud, määrab võõraste maade nägemise ja mõistmise” (Bahtin 1987: 59). Meie 19. sajandi väljarändamisluule traditsioonis on aga teisiti: siin näidatakse lahkujaid negatiivselt, sest nad ei hinda oma kodumaad, oma-tunne taandub, tähtis on jõukus, heaolu võõral maal, ükskõik kus. Luule on hoiatav ja kalkuleeriv, peamine veenmisvahend on tundeline isamaaigatsus, millega kutsutakse üles pikast reisist loobuma. Valitsev patriotism aga ei jõua paljude südamesse ega arvestata üldkehtivaid ülendavaid ideaale. Mõnedele saab “võõras” omaks, teistele jääb “oma” alles ning toimub traagiline tagasirändamine. See on teine, Eestimaad eirav ja taandav ruumisuhutumine, õnneliku ruumi otsimine Eestimaast kui õnnetust ruumist loobumise kaudu.

Järelärkamisaja õnnetust Eestimaast laulab ka Juhan Liiv. Paralleelselt metsa kui piiri toomisega kahe ruumi vahele on tema tunnetus isamaa suhtes traagiline. Epigoonide õnneliku ruumi diskursuse kõrval väljendavad paljud tema värssid kehva, halli ja umbset Eestimaad, selle ajaloolist kurbloolisust, mille tegelikkus ei ole vaatamata rahvusliku liikumise aja ideaalidele sugugi muutunud.

“Ma lillesideme võtaks –
sind köidaks sellega,
sind köidaks sellega ühte,
oh õnnetu Eestimaa!” (Liiv 1989: 101)

Liiv loob intuiitiivselt realistlikku, seega õnnetu ruumi kujutelmaks ning paneb aluse diskursuse regulaarsusele, mida näitavad edaspidised G. Suitsu ja H. Visnapuu värssid. Tuule-seeria kinnistub samuti sajan-divahetusel, mil tuul kui eksistentsiliikumiste kandja reageerib rohkem ümbritsevas ruumis toimuvale,

tegelikule Eestimaale, olles peegeldus ühiskondlikust ruumist luulesse. Elutuule kui indiviidi ja tema saatuse aktiivse suhtlemise kajastaja kõrval tõuseb keskpunkti ajatuul kui revolutsiooniliste väljenduste kandja. Ta on ajaga vahetult seotud ja reageerib otseselt Eestima sündmustele.

Eesti lüürika ruumikontseptsioonis ei ole teravaid vastandusi, puudub konfliktus, sest piir on paratamatu. Erandiks on maa ja linnaruumi kujutamine viimase kujunemisaastatel, s.o 19. sajandi lõpus. Ehkki linna-lüürikat on napilt, on tajutav kahe kujutamiseobjekti vastuolulisus, teineteisele vastanduvad tegelikkused. Küla- ja maaelu ülistus *contra* paheline linn, hea ruum ning linn kui vaenulik entiteet. Linn elimineeriti idealiseeritud Eestimaast kui võõras reaalsus. See on aastatepikkuse domineeriva õnneliku ruumikujutamise teisenemine, mille tekitas piir. Linnast ei kujunenud õnneliku ruumi enam kui poole sajandi jooksul pärast eesti kunstluule algust (v.a diletandid).

Rahvusliku liikumise ja järelärkamisaja luule oli suures ulatuses laenuline. Eeskujude võeti saksakeelsete autorite loomingust, ilma neid nimetamata. Seda peeti enesestmõistetavaks. Alles 19. sajandi lõpus hakkas arenema kriitika nõudma kunstiväärtuslikku algupärast kirjandust. Eesti lüürika oli kui kommentaar võõrastele tekstidele ning ringles ühes suures Euroopa kirjanduse diskursuses, oli üks osa “teiste” kõnest. Tekstide kompilatiivne liitmine annab alust rääkida laiaulatuslikust intertekstuaalsusest paljude luuletuste puhul, ja see tekstiseostatus mängis tähtsat rolli üleeuroopalises rahvusliku identiteedi kujundamises. Nii on eestigi luule enesemääratlus internatsionaalset värvi. Hilisemad epigoonid toetusid eesti enda kirjandusele ja olid selle kaudu kahekordselt seotud Euroopa identiteediloomingut kandva peadiskursusega. Näiteks oli õnneliku maa diskursus olemas Soomes (“õitsev maastik”) ja läti luules, rääkimata saksa kirjandusest, kust on pärit meie otsesed eeskujud. Tekste kordas ja võimendas laulutraditsioon, ka see oli interdistsiplinaarne kommentaar, mille abil tõsteti algtekst muusika tasandile. Diskursuseanalüüsi poolt vaadatuna denivelleerib igasugune kommentaar, nagu autorikehtestuski, diskursust, on selle hõrendamise printsiip. Autorit kui loovat indiviidi kohtab läbi aastasaja teise poole suhteliselt harva, kuid epigoonid olid huvitatud enda määratlemisest “väikeste koidulatena”. M. Foucault on kinnitanud: “Kommentaari printsiip piirab diskursuse juhuslikkuse *identiteedi* mängu abil, mis võtab *korduse* ja *samasuse* kuju. Autori printsiip piirab sellesama juhuslikkuse *identiteedi* mängu abil, mis võtab *individuaalsuse* ja *mina* kuju” (Foucault 2005: 24). Kommentaarilisuse vohamine 19. sajandi teise poole eesti luules viitab suurele diskursiivsele rännakule nii meie kirjanduses kui ka terve Euroopa plaanis. Ka luulekriitika lagundas sajandi lõpuaastatel diskursuse kompaktsust.

Aastad 1905–1913

*“Õudne kui needmine ajalugu,
maha tallatud jõuetu sugu.”*

Aastatel 1905–1907, üle tsaaririigi levinud revolutsioonilaine ajal, ilmus Eestis uute ideoloogiliste põhimõtete ja poeetilise vormikultuuriga vaid üks luuleraamat – G. Suitsu “Elu tuli” (1905). Novaatorlike kõrval sisaldas kogu ka mitut varasemast traditsioonist pärit tunnetusega värssi, samuti oli märgata dialoogi teiste autorite loominguga. Nooreestlaste alles kujunevad eesmärgid väljendusid Suitsu luuletustes soovis eestlaste identiteeti muuta, ja seda just avatusega Euroopasse. Loosung “Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks” näitas Suitsu kontsentrist enesemääratlust, kuid tema lüürikas kajastus Eesti-poolsus väga vähe. Ei ole tema debüütteoses Eestimaad, on vaid nooruse uljus ja vabaduse hoogsus. Temale on püha “elu tule tuha-ase”. Vaid harjumuspärasemas võtmes kirjutatud “Vanemuise kannel” ja “Mis oli see, mis juba lapsepõlves” viitavad kontaktile isamaaga. Kindlasti aga ei seostu Suitsu varasem luule ühegi minu poolt käsitletava ruumidiskursusega ning tema esmakogu ei oma sellest vaatevinklist eestlaste identiteeditaotlustes põhimõttelist tähtsust.

Õnneliku ruumi diskursust viivad vanadel poeetilistel alustel edasi A. Haava ja Jakob Liiv, eelkõige aga rida epigoone ja diletante (A. Suurkask, E. L. Wöhrmann, M. Lipp, A. Lattik jpt). Järelärkamisaeg üldjoontes kestab. Üksikuid motiive Suitsu eeskujude suunas näitavad küll Haava (“Lained” 1906) ja Jakob Liivi luuletused (“Jakob Liiv’i kirjatööd” I anne 1906), kuid tervikuna kannab nende luule Eestima-kujutelma ikka vanas ülistuses, kuigi veidi paremas värsitehnikas. Haavale on iseloomulik tugev kodutunne ja selle väljendamine isamaa kaudu (“Eesti kodu”, “Sääl kord kasvab kaunis kodu”). Jakob Liiv luuletab küll vabast maast ja rahvast, kuid tema vabadus on rohkem ärkamisaja priiuse sarnane ning oma abstraktsuses ei lisa ta midagi uut. M. Heibergeri “Murelapse laulud” (1906) sisaldab küll uue ajastu tunnetust, kuid isamaale viitab selles kogus ainult mõni värsirida.

Õnnetu ruumi diskursuse Eestimaa-seeria oli sajandi esimesel kümnendil väga hõre – üksikud värsid üksikutelt autoritelt; Juhan Liiv vaid mõnede trükis ilmunud luuletustega. (Uus prohvetlik ruumikontseptsioon: “ükskord on Eesti riik!”, kuid luuletus puudus 1909. ja 1910. aasta väljaannetes ja seega ei mõjutanud luulesituatsiooni.) Võib öelda, et see seeria oli katkendlik, ei omanud mingit kindlat regulaarsust ega suhteid teiste seeriatega. Tuule-seeria oli samuti katkendlik, ainult ajatuul vahendas ühiskondlikke muutusi ja unelmaid Eestimaast. Linna-seeriale ei tulnud lisa noorestlastelt ega ka teistelt luuletajatelt. Metsa-seeriat kandis väheavaldatava Juhan Liivi looming. Nii võib kokkuvõtlikult nentida, et kui 19. sajandi lõpukümnenditel vahendas enesemääratlust ka õnnetu ruum, siis 20. sajandi esimese kümnendi jooksul jäi see katkendlikuks ja õnneliku ruumi diskursus oli ainus, mis läbi Eestimaa-seeria luule identiteeti kandis (J. Lõo “Nägemised” veel 1916). Ärkamisaegne eufooriline isamaa oli valdav ja tugev, “Noor-Eesti” rühmitus oli veel nõrk ja rahvakaage nii luules kui ka muus loomingus.

Ajavahemik 1909–1913 oli identiteeti kandvate diskursuste muutumise poolest põhimõttelise tähtsusega. See oli ajajärk, mil ilmusid lühikese aja jooksul Juhan Liivi “Luuletused” (1909, 2. trükk 1910), E. Enno “Uued luuletused” (1909) ja “Hallid laulud” (1910), A. Haava “Ristlained” (1910) ja “Põhjamaa lapsed” (1913), G. Suitsu “Tuulemaa” (1913), M. Heibergi “Luule” (1913). Nende kogude põhjal hakkas ruumidiskursus ja sellega koos identiteet muutuma, teisesid ja varieerusid seeriatega vahelised suhted ja proportsioonid. Juhan Liivi luuleraamatud kinnistavad domineerivaks diskursuseks õnnetu ruumi, sellele sekundeerivad osaliselt Suitsu “Tuulemaa” ja Haava mõned luuletused. Ennole jääb puudulikuks Eesti ruum ja ta otsib oma kodu hoopis kõrgemal jumaluse maal. Kui lisada siia veel nn proletaarsed kirjanikud nagu J. Lilienschmidt “Ommikulaulud” (1909), H. Pöögelmanni (ps Hans Rooskaja) “Jämedad jooned” (1910) ja V. Möldereri (ps V. Proletarlane) “Sõnajalad” (1910), siis võib kindlalt väita, et eesti luule identiteet hakkas harunema. Need kõik olid diskursiivsed sündmused, mille põhjal on võimalik näha erinevaid diskursusi oma seeriatega. Mainima peab veel “Noor-Eesti” albumeid III (1909) ja IV (1912), mis vahendasid juba kindlameelsemalt euroopalikku mõtlemislaadi, ja kogumikku “Moment” I (1913), mis sisaldas H. Visnapuu luuletust “Oh, neetud maa”. G. Suits ja H. Visnapuu jõuavad üheaegselt liivilikust passionistlikust isamaatunnetusest Eestimaa drastilise kujutamiseni – needmiseni:

“Õudne kui needmine ajalugu,
maha tallatud jõuetu sugu.
Kõverad, küüarakad vaevakased
juurtega, juurteta mädasoo mülkas.
See on Eesti.

// - - - //

Kes küll heledalt naerda siin suudaks?
See, kes mured kõik rõõmuks muudaks.
Koorma all kummargil õhkab elu
veel aga Hädaoru küla kohal.
Eesti elu.” (Suits 1913: 15–16)

“Sind vihkan ma, mu kaduv kodumaa.
Ei usu ma su tõusvat tulevikku,
mu ihkamised tõusvad üle sinu raa,
jääd maha murekurba minevikku!

// - - - //

Oh, neetud maa ja rahvas võimetu,
kes kummardavad alla orja piha,
kel kustund hinges viimne elu iha,
kes alanduses ohkab otsata.” (Visnapuu 1913: 64–65)

Kui G. Suitsu väljendus on tasakaalukam ja sordiini all hoitud, annab H. Visnapuu noorema mehe kategoorilisusega kirgliku subjektiivse hinnangu sellele, mida ta näeb ja mille keskel elab. Mõlemad luuletajad elavad kaasa isamaa oludele, Eestimaa viletsusele. Õnneliku ruumi diskursuse vahetab välja teravalt sõnastatud ja sotsiaalseid suhteid tauniv õnnetu ruum.

Õnnetu ruumi diskursust kannavad, nagu öeldud, Juhan Liivi kõrval G. Suitsu paljud luuletused kogus “Tuulemaa” (vt artikkel IV). Siin, nagu ärkamisajal, on elemendid võetud loodusest, aga mitte õnnestavast suvepildist ja mäe otsast isamaa ilu imetlemisest, vaid sügisesest hallist ja vettinud maastikust. Eestimaa on hale ja kurvameelne, seda kinnitab ka algselt valitud pealkiri – “Sügise raamat”. Esteetilisuse ja ülistatuse vahetab välja sügav resignatsioon, võimetus ja viha sotsiaalse ning vaimse olukorra suhtes. Kui pealkirjaks oleks jäänud esimene variant, oleks see muutnud sisuliselt kogu raamatu tõlgendamist: mitmekihilise semantikaga “Tuulemaa” tsükkel ei oleks jäänud nii kõlrama, ja selles peituv lootuseiva parematele oludele, vähemalt nende võimalikkusele, oleks kadunud jäljetult. Suitsu Eestimaa-tunnetus ei ole niisiis jäägitult pessimistlik.

Õnnetu ruumi diskursusega paralleelselt süveneb “Tuulemaas” utoopilise ruumi kujunemine eesti luules. Seda väljendab “Tuulemaa” tsükkel ja mõned teisedki luuletused. Eestimaa-seeriast lähtudes on Tuulemaa kaotatud ja otsitav ruum, mida ei looda, vaid mis peab olema uue tegelikkusena olemas *a priori*. See maa/ruum on juba valmis kuskil ideaalsel tasandil. Eelnevalt on olnud mitmeid reaalsusi (“ilmu imelikka”), uus on veel kättesaamatu. Siin taandub oleviku tunnustega ruum, autor on reaalsusest väljas, tühjas ruumis, mis hajub ja sumbub. On vaid piir, millel ootaja seisab, piir reaalse ja ideaalse, mineviku ja tuleviku vahel. Kõrgem vägi juhib unenäolises maailmas, mis kaldub eshatoloogiasse, tegelikult seda hetkemaad ei ole. Suits kirjeldab süvenenult vana reaalsust, mida ta eitab, ja võimalikku loodetavat tegekkust paralleelselt just vaimu poolt lähtudes ning käsitleb ennast piiril, mis ei ole tõkestaja, vaid seisund (vrd Juhan Liivi psüühiline, vaimne, eksistentsiaalne potentsiaal). Ta on uue Tuulemaa ootel ja valmis sellesse sisenema. Toimub potentsiaalne ülekandumine ühest ruumist teise, tunnetuspiiride kompimine ja eluhaarde laienemine.

Suitsu “Tuulemaa” osade I–IV kui ruumi simultaansust näitavad tsükli eri osade ruumielemendid: kord on autor kodus, siis revolutsiooniaegses Tartus, siis kirjeldab talupoja eluruumi, edasi viibib ta luulemaal, mis loob imelisi maailmu, kusjuures reaalne ruum Eestimaa hakkab hajuma ning kutsub esile püüde teispoolsusse, viimaks uue kodu, loojate riigi kujutamise. Tuulemaade mitmekesisus, erinevate reaalsuste paralleelsus iseloomustavad Suitsu luulet. Kujutelmad loovad erinevaid Tuulemaid, mida esitatakse vaheldumisi.

Ruumi simultaansuse juures väärib mainimist veel kodu kui reaalsuse kandja, selle osakaal ruumitunnetuses ja autorite tõekspidamistes (Juhan Liiv, G. Suits, E. Enno, hiljem E. Hiir). Toimub kodu fetišeerimine. Kõigepealt on tähelepanuväärne püüdlemine uue kodu suunas nii ilmsi kui ka unes, nii reaalses plaanis kui ka irreaalse, kujutluse suunas. See püüdlemine on seotud ka piiri olemasoluga, sest ikka on takistuseks sisemine ja väline piir. Kodu mõiste on lai, sest valida on mitme koduruumi vahel. Eristatavad on kaks peamist kodukontseptsiooni: kodu kui kõrgem eksistents ja kodu kui reaalne keskkond. Nende ühisjoon seostub mitme reaalsusega ja sama-aegselt figureerivad ka unistuste kodud. Eesmärgiline kodu kui kõrgem vägi, absoluut, esineb E. Enno luules. Reaalne parem kodumaa, õnnelik ruum on jälgitav rahvusliku liikumise aegadest katkestusega tööeestluseni ja stalinistliku luuleni, viimases kodu kodus, Eestimaal, ja suurel Kodumaal. Kodu kujutamise simultaansus väljendub pidevas liikumises paradiisikujutemas, tõotatud maa loomises, vahetu ideaalruumi utopia kehtestamises.

Suitsu “Tuulemaa” seostub otseselt ka tuule-seeriaga. Loomingulisel rännakul püüab autor Tuulemaale lähemale pääseda, olla otsija, parema maailma tooja, Eestimaa muutja, ümberkujundaja. Selleks, et Eestimaad ja iseenda elukeskkonda muuta, luua uus parem eksistents, on tarvis viljastavat tegurit – tuult. Eksistentsiaalsel rännakul on vaja uut hingust, elavat enesetunnetust ja teisenenud enesemääratlust. Senine vana suletud ruum (ärkamisaegne ja -järgne) oli oma aja ära elanud ning oli vajadus kehtestada endiste ruumimudelite asemele avatud ruum. Just siit jõuab Suits ülemaisesse ruumi. See oli põhimõtteline pööre Eestimaad üpris vähe kujutavas “Noor-Eesti” ajastus.

*“Kuis mina julgen laulda oma viit,
kui rahvas jälgib teisi nagu vari?”*

Esimese maailmasõja, revolutsioonide ja Vabadussõja aastatel katkes eesti luule ruumidiskursus. Eestimaa hajus, metsa-, linna- ja tuule-seeria pidevusest ei saa nendel aastatel rääkida. “Siuru” eeskujud ja mentaliteet olid isamaakauged, nende armastus- ja looduslühirika ei eeldanud üldjuhul ruumikujutust (mõned näited välja arvatud). Ajalaulu perioodil luuletati inimesest ja humanistlikest väärtustest, H. Visnapuu kirjutas ainult mõne üksiku laulu iseseisvale Eestile.

Eesti Vabariigi algusest muutuvad põhimõtteliselt diskursuste vahelised suhted ja sisesed seeriad. Rohkem kui kümneks aastaks saab domineerivaks linn kui võimalik õnnelik ruum. Siin on jällegi tegemist piiriga oma ja võõra vahel: “õiged” linnad tulvad luulesse Euroopast, vastandudes anonüümsetele kodumaa linnadele. Euroopa linnade eeskuju kantakse üle Eesti oludesse, algas meie linnade poeetiline euroopastamine. Välismaistele suurlinnadele iseloomulikud jooned leiavad koha eesti lühirikas (nt Verhaeren-Barbarus). Eesti linnal on luules harva konkreetseid kontakte reaalsusega, poeesia jõuab argitegelikkusest ette. Kasutati palju verhaerenlikke motiive ja kujundeid, kuid need loovad uut tundmatut valdkonda – Eesti linna ehitatakse luules teadlikult ja juba on olemas piir selle kui eufoorilise õnneliku ruumi võimalikkuse ja linna kui sotsiaalseid probleeme kandva üksuse vahel. Õnneliku ja õnnetu ruumi diskursuste vahelised kontaktid ja põimumised on selgelt märgatavad. Eesti luule linnakujutuses võib 1920. aastatel kohata ka tulevikku loovat utoopilist tehislinna (utoopilise ruumi diskursust) koos Euroopa ajaloost kõnelevate värssidega. Eesti luules aga ei ole linnadel nendel aastatel minevikku – on ainult tehiseeritud ja glorifitseeritud tulevik, ja nendest valdkondadest on pärit ka seeriaid konstrueerivad elemendid (vt artikkel VI). Euroopa ülevus seondub väikerahva imetluse ja kaasosalusvõimalusega.

“Hallo, Euroopa, hallo!
Siin mina – väikse rahva poet:
minu südame ringhääling – jaam.
Hallo, Nauen, hallo, Eiffel, hallo!
Genf, London! Kätesaamatuiks peet:
Room, Bukarest, Varssav, Amsterdam!
Hallo, Brüssel, hallo, Lissabon, hallo!
Kopenhagen, Oslo, Madrid, Sofia,
Kaunas, Stockholm, Helsing, Riia,
Praag, Belgrad, Viin, kauge Moskva,
hallo! - - -

// - - - //

Ei tähenda palju, et vahel on mäed:
maa lahutab, ühendab eeter.
Rahvad, sirutagem vastu elektroonidest käed –
süda südamest – ainult tsentimeeter!

Hallo, Paneuroopa, hallo!” (Barbarus 1927: 8)

1920. aastate teisel poolel tuleb Eesti luulelinna inimene, uus tähelepanuväärne element – ja ta hakkab linnaga kokku kasvama. Pinge linna ja maa vahel tugevneb, mõlemal on erinev mentaliteet, väärtussüsteem ja identiteet. Euroopalikkus jääb kandvaks tooniks, ja seda just linnas. Talupojani see ei jõua. Endine piir Euroopa suurlinnade ja meie armetu tegelikkuse vahel aga hakkab taanduma. Eesti linnainimene on eurooplane ja seda kujutatakse nii värsspiltidel Euroopast ning maailmast kui ka meie enda kohvikuluules või linnaülistustes. Hiljem kujuneb vastuolu Eesti oma linnade vahel, väikelinnade ja nn suurlinnade vastasseis (nt Barbarus armastab lehekülje omapärase graafilise jaotusega vastandada Pariisi ja pisilinna). Suurlinna tehnilisele progressile lisandub tasapisi looduskujutelm, mis loob pinget ja vastasseisu kujundiplaanis. Loodus kui loomulik linna juurde kuuluv element ja sealt pärit kujundid saavad tavapäraseks alles arbutajate luules (nt A. Sanga “Õhtu linnas”, “Emajõe unisel veerel” jt).

Linna peamine tunnus eesti luule algusaastatel oli kauplemine. Kaupmees on sidepidaja, *reisija* küla ja linna vahel. Hiljem laieneb kauplemine kommertsliku äritegemisena ka teistesse valdkondadesse, eelkõige kohvikukultuuri. Kohvik oma klientidega saab 1920.–1930. aastate linnas tähelepanuväärseks ruumiks.

Ka see on õnneliku ruumi diskursuse üks osa. Kohvikuseltskonna seast paistavad silma boheemlane ja vürle – eimdagitegijad, kes on omamoodi *seiklejad*. Nad naudivad elu, uitavad mööda tänavaid, sõlmivad juhututvusi. Linn on nende igapäevaste ringiliikumiste keskkond. Kohvikul kui allegoorilisel viitel linna tiivustavale ja kiirele elutempole on ka negatiivne kujutluspilt, kus esiplaanil on pahelisus ja hõlpele:

“Pariisi kohvikun – võileivad omast käest –
ta tassi kohvi joob,
suurlinna öisest pahest ülemlaulu loob,
säält nooblid kombes, maitses kaasa toob...
ning Tartu, Pärnu jõvvab inimene täitsa uus,
kel kaitseingliks diplomeerit muus.” (Rond 1926: 11)

Linna kui õnneliku ruumi poetiseerimine on seotud ka reisiluulega. Reisija kaudu ilmuvad esimesed kunstiküpsed linnapildid eesti luulesse (Barbarus, Under, Semper, Visnapuu – temal on ka painajalikku kurja linna). Võõrastes ja oma maa linnades oli reisija eelkõige *jalutaja*; Euroopa linnades ollakse turist ja nauditakse vaatamisväärsusi, Eesti linnades vaadeldakse rohkem pulseerivat sotsiaalse taustaga linnaelu (J. Sütiste). Reisija eesti luules on tähelepanuväärne ka hilisemas stalinistlikus kirjanduses, N Liidu linnad ja paigad kujunevad sõjajärgses luules kõige enam poetiseeri-tavateks valdkondadeks. *Matkaja* tuleb eesti lüürikasse 1930. aastate suvitusväärsides, mis tõstavad linna- ja maakujutuse orgaanilisemale tasandile.

Suhtumises linna ja sellega suhtlemisel võib luuletajate juures tähele panna teatavat kõhklust oma identiteedis. Identiteedi kriisi on eriti märgata J. Barbarusel – ta ei tea, kes ta on ja kuhu ta kuulub. Otsides õiget linnaelamust ja -tunnet ning leides, et ta on tänavakivide laps, kurdab ta maaelu järele, sest tal on “varbad – juurtena mullas”. Barbarus on kahevahel olija, kompromissotsija, püüdes pideva enesemääratlemise tuhinas piiri ületada. Barbarust sotsiaalsest aspektist vaadeldes on ta samuti piiri peal: tema eesmärk on uus aeg, ühiskond, utoopiline uus elu, aga teisalt ümbritsevad teda tööliklassi raske argipäevaelu, mada-lus, allapoole vedavad inimsuhted, pahelised naised. Uue elu kultus oli eesti klassikalisele luulele omane ärkamisajal, Barbaruselt ideid võttes arendavad tulevikuideaali temaga samaaegselt tööeestlased, ja veidi hiljem hakkab stalinistlik luule uut kommunistlikku elu ehitama.

Linn eesti luules ei ole mingiks keskpunktiks või ideaalkehastuseks, väga tagasihoidliku kujunemislooga linnalüürikas tõuseb tähelepanuväärseks keskmeks läbi aastate Pariis, vähem mingi muu Euroopa linn. Need on ideaalid mitmele 1920.–1930. aastatel kirjutajale. Alles Teise maailmasõja järgsetel aastatel võib Tallinna kui armastatud kodupaika nentida D. Vaarandil ja paguluses tõusevad esile B. Kangro, I. Grünthal ja teisedki oma Tartu-ideaaliga. Siis lisandub linnale ka ajalooline ja kultuurilooline aines ning memuaarne taust.

Domineeriva linna-seeria kõrval on Eestimaa kui ruumi kujutamine tagasihoidlik. 1920. aastatel ei kohta isamaad eesti lüürikas, erandina vaid H. Visnapuu katsed anda luulesõna kaudu eestlastele uus enesemääratlus. Muutunud ühiskondlikus situatsioonis muretseb Visnapuu rahva ja riigi saatuse pärast. Juba kümnendi alguses kirjutab ta rea artikleid vaba kodumaa eelseisvatest ülesannetest, seda endale võetud eesmärki jätkab Visnapuu oma kirjutistes kogu Eesti Vabariigi jooksul. Rahvuslikkuse ja euroopluse sidemeid vaagib Visnapuu ka oma luules: “Ränikivis” (1925) ja “Maarjamaa lauludes” (1927). Siin on Visnapuu reeglina pessimistlik, ta hoiatab ajaloo kordumise pärast, kus Ida ja Lääs ohustavad alles kujunevat riiki. Läbi kümnendi püüab Visnapuu välja töötada rahvuslikku programmi, mis annaks eestlastele kindlustunde maailma kiires arengus. See uus rahvuslik programm kujundaks rahvale nüüdisaegsele maailmale vastava identiteedi – seda kordab Visnapuu paljudes valdkondades ikka ja jälle ning on õnnetu, kui teised tema vaateid ei jaga.

“Kuis mina julgen laulda oma viit,
kui rahvas jälgib teisi nagu vari?
Mu südamen ja kätel sama veri,
mu süda siin ja ma ei lahku siit.

Kust tuleb laulikulle trots ja usk,
kui rahvas täidab võõra vere tahtmist,
kui näed ainult kulla kauka ahtmist,
siis laulu-ind on ainult valus tusk.” (Visnapuu 1927: 75)

Oma rahva uue enesemääratlemise nõude kaudu tunnetab H. Visnapuu teisenenud maailma. Sinna mine-mise propaganda moodustab globaalse ruumi diskursuse, mis on ennekõike seotud identiteedi leidmisega Euroopas. Poetilised suhted Euroopaga seatakse sisse 1920. aastatel Barbaruse linnakujutuste ja Visnapuu Maarjamaaluule kaudu. Eestimaa-seeria koos linna-seeriaga on üks osa uuenevast globaalsest ruumist.

Globaalse ruumi diskursus põimub sageli tuule-seeriaga, kusjuures kesksel kohal on *tõmbetuul*. J. Barbaruse kujutuslikud reisid avanevasse maailma on seotud eksalteeritud maailmatajuga ja ühtsusdeklaratsiooniga. 1930. aastatel muutub tema positsioon. Vaimustavast ilmatundest saab negatiivne emotsioon, Barbarus näeb tõmbetuules inimkonna hukule määratust. Vastupidiselt Barbaruse globaalsele hoiakule on H. Visnapuu “tõmbetuul” ühenduses isamaaga, tähistades geopolitiilisest asendist tingitud elukäiku ja saadavat eksistentsiaalset kogemust. Tuule-seeria varieerib Eestimaa-seeriat ja täiendab globaalse ruumi diskursust. Maagiline ja loitsiv Visnapuu “Tõmbetuul” otsekui üldistab Eestimaa saatusjoone, andes talle nii ruumilise kui ka ajalise parameetri. Niisiis on tõmbetuul dualistliku alusega: inimese eksistentsiaalsed liikumised globaalses ruumis ja eestlase saatus oma isamaal.

1920.–30. aastatel otsib ja määratleb eestlaste identiteeti H. Visnapuu nii oma luule-teostes kui ka artiklites ja sõnavõttudes. Eesti Kirjandusmuuseumi käsikirjades on Visnapuu tõsiselt mõelnud ja arutlenud uue rahvusliku programmi üle, mis väljendaks vaba Eesti riigi kodanike enesemääratlust nii oma maal kui ka globaalses ulatuses. Neid küsimusi on autor vaaginud näiteks käsikirja jäänud kirjutistes “Eesti rahvuse kaugemaid ja lähemaid eesmärke”, “Rahvuslikust väärtusest kirjanduses”, “Omariikluse propaganda” jt. 1930. aastate alguses lisandus Visnapuule teine rahvusideoloogia otsija E. Hiir. Kui Visnapuu analüüsis Eesti ja Euroopa suhteid, siis Hiir keskendus tööeestlusele ja rahvusterviklikkusele. T. Liiv on väitnud, et 20. sajandi eesti identiteeti kehastab luuletajatest kõige kindlameelsemalt ideoloog Erni Hiir (Liiv 2000: 1392). Põhimõtteliselt on see õige, kuid ideoloogia uudsusest ei ole võimalik rääkida. Juba rahvusliku liikumise juhtide ja kirjanike tõekspidamistesse kuulus Eestimaa ilusaks loomine töö abil (vt artikkel I). Sel ajal nähti isamaad läbi töökultuse (eelkõige proosa, Jakobsoni kõned ja artiklid). E. Hiire tööeestluse propagandat õhutas arvatavasti ka 1926. aastal ilmunud A. H. Tammsaare “Tõe ja õiguse” esimene osa, kus keskne koht oli üllal ja üleval maa muutmisel uueks Vargamäeks. Ideelisi paralleele võib tõmmata ka tööeestluse ja A. Jakobsoni Andruksonide triloogia, eriti selle teise osa “Töö algus” (1932) vahel. Töö loovuse sisendamine eesti inimesele on omane olnud ajast aega ja E. Hiir jätkas seda juba 1930. aastate alguses kogus “Kodutee” (1931). Kaks aastat hiljem deklareeris Hiir kogus “Pöörang” (1933):

“Nüüd lapsedki on õnnelikud teadmast,
et lillevanikuisse pärjat väljul
neil päevil nagu uhkeid talge peaks
täit elujõudu kehastav Töö-Eesti!” (Hiir 1933:76)

Ja luuletuses “Tööpäev” andis Hiir Eestimaale moodsa Eedeni kontseptsiooni (vrd Kuhlbari ultima Thule kui eestlaste maine paradüüs!). Nii et enne Pätsi võimule saamist oli ideoloogia juba olemas ning artikkel “Tööeestluse tähised” 1935. aasta kevadel oli ainult põhiliini vormistamine.

Raamatus “Sinimäed” (1935) on ülesehitusmotiiv ja võitluslaululikkus valdav. Uue aja propagandat koos ajalooliste tagasivaadetega teeb enamik luuletusi ja talve- ning unemotiivid viitavad taas eelnevale traditsioonile (tsükkel “Pöördeajul”). Õnnestava tuleviku poesia on seotud kevadesümboolika ja nooruse ülistamisega, mis tuletavad meelde nooreestlasi ning hilisemaid stalinistlikke värse: näiteks Hiire luule-read “nooruse ette / sihid püstitab töö!” või luuletus “Millest laulsid Sinimäe noored”. Maiste unistuste kodu loomine kannab utoopilise ruumi diskursust, mis on seotud olemasoleva õnneliku Eestimaaga. Ikka on diskursuse elemendid võetud loodusest, aga autoripärane on mitmele kohale omistatud lisand *sini* – sinimäed, sinihiis, sinimetsad, sinisalu, sinilaas (*sini* kui paralleel ka meie lipuvärviga). Need on maiste unistuste kodu ekvivalendid, Eesti tulevikusiht. Hiire luules on tähelepanuväärne ka metsa-seeria: laas on talle kodukeskkond, mida loov töö enda ja rahva hüvanguks inimväärsemaks muudab.

“Siis ergas samm neid juhib Sinimäele,
kust paistab kodumaine kaugus.
Een selle tõusva noorusväe
siin avarduvad põllud, veteküllad nõod,
ning sinna kandub uljast laulu,
täis igatsust ja töötust.” (Hiir 1935: 59–60)

Luulekatke tuletab meelde M. Veske luuletuste mäe ja oru sümboolikat ning kreutzwaldilikku “kaugel näen kodu kasvamas”. Lisada võib, et tööeestlusega on vähesel määral seotud veel J. Sütiste ja E. Uibo. Nn rahvuskirjanike ringkond (E. J. Voitk, R. Grauberg, M. Aleksa, M. M. Kivimäe, J. Sinimäe) aga suuremas osas rahvusideoloogiale tähelepanu ei pööranud – nad luuletasid loodusest, armastusest ja harva enesemääratlusest.

E. Hiir püüdis 1930. aastatel luua kaasaegset rahvusprogrammi, mille alusel oleks eestlane võinud ennast uuesti määratleda vaba maa kodanikuna. Kuigi Hiir ja tööeestlus olid poliitilisele võimule lähedal, ei olnud sealtpoolt autorile otsest survet. Hiir ise tegi eestlaste identiteeti ja proovis kirjutistega neid mõjutada. M. Foucault’ järgi on võim allutatud võimusuhetele ning võimu vorm muudab indiviidid subjektideks. Subjekti võib Foucault’ sõnul käsitleda kahte moodi: 1) subjekt tähendab allumist kellegi teise kontrollile ja seega sõltuvust, 2) subjekt tähendab teadlikult seotud olemist oma identiteediga (Foucault 2000: 331). Mõlemat tähendust väljendaski E. Hiire looming 1930. aastatel. Tema põhimõtteid vahendas kommunikatsioonisuhe lugejaga ning Hiire propagandistlik laad domineeris, püüdes lugejat mõjutada, äratundmisele viia. Hiir ehitas ideoloogiat, s.t surus kõigi poeetiliste vahenditega oma võimu peale. Tema mõjutusel laienes eesti luules tööeestlus eriti diletantide seas (nt H. Turpi “Hümne Eestile” 1938). Luuletustega edasi antav tähendus, informatsioon, mida kommunikatsiooniaktis Hiir lugejale vahendas, oli juba ise võimu resultaat, ta oli leidnud ühiskondliku kokkuleppe. See omakorda laienes lugejaskonnas ning sai üldise heakskiidu. Hiir püüdis poeetiliste mehhanismide kaudu rahvast, s.t vabu subjekte kujundada, ja oli oma “käitumisega”, tegevusega neile eeskujuks. Uue identiteedi süvenemist näitavad nendel aastatel laialt levinud ilulugemised ja luuletuste lavastused ning kõnekooriks tegemine. Koos õpikute ja kogumikega kasvatasid nad noort eesti inimest. Diskursuse poolt vaadatuna oli tegemist selle hõrendamisega, sest rahvuslik luule levis eelkõige õppetöös ja koolivälises tegevuses (gaidid, skaudid). Töö-Eestit taheti aga nii poliitilise võimu kui ka osaliselt kirjanduse poolt kujundada 1930. aastatel domineerivaks ruumiks.

Aastad 1940–1953

*“Vanikud punume kallile,
armsa Stalini pildile”*

Teun A. van Dijk arvates võib teatud tingimustel grupi identiteeti samastada ideoloogiaga (Dijk 2005: 145). Nii on kokkulangevust eesti rahvusliku liikumise aegse lüürika identiteedi suundumustes ja rahvusliku aktiivi enesemääratluses. Identiteet ja ideoloogia olid samad – ideoloogia põhjal ja eestkostel kandus luulest rahva sekka rahvusliku enesetunnetuse põhimõtteid. Ärkamisaja printsiipe õpetati ja korrati kõigis valdkondades, nad olid vahetult seotud sotsiaalse praktikaga. See oli eestlaste rahvuslik identiteet ja rahvuslik ideoloogia, mille diskursus hõlmab teatavaid retoorilisi struktuure. “Retoorilised struktuurid esinevad kõigil diskursuse tasanditel ning korrastavad seda (kordamine, väljajätmine, asendamine jne). - - - Diskursuse ideoloogilisuse analüüsimise jaoks tähendab eelnev enamasti, et retoorilisi struktuure analüüsitakse kui tähenduste võimendamise või summutamise vahendeid, mille valik tuleneb ideoloogilistest arvamustest” (*ibid.*: 247). Vastav poeetiline leksika ja kõnekujundid iseloomustavad ka rahvusliku liikumise aegset luulet: epiteedi “Eesti” kumuleerimine, sõnade “püha”, “muld” ja “süda” fetišeerimine, valguse-pimeduse sümboolika jt.

Rahvusliku identiteedi/ideoloogia väljajuurimist alustas nõukogude võim kohe 1940. aastal. Selle põhivõtteid oli 19. sajandil kujunenud ja 1920.–30. aastatel kinnistunud enesemääratluse võtmesõnade kaotamine või asendamine ning uute retooriliste struktuuride lisamine. Nii võime rääkida nomenklatuursetest metafoorist (vt artikkel VII), aga ka nomenklatuursetest retoorilistest struktuuridest. Kui ärkamisajal ühendas diskursus eestlasi, siis stalinistliku perioodi luules määras võõras võim ette, millised keelelised vahendid olid lubatud ja kuidas tuli rääkida. Rahvusideoloogia ja identiteedi kõrvaldamise kaudu tehti ka luules “nõukogude rahvast”. Identiteet on siin laiem mõiste kui ideoloogia, sest uusi norme tajuti ettevaatlikult ja kuni Stalini surmani kasutati neid küll rohkesti, ent peamiselt verbalismi tasandil, ilma sisemise veendumuseta, seega ilma konkreetse uue nõutava enesemääratlusega. Aastatel 1940–1953 olid identiteet ja ideoloogia erinevate gruppide käes ja niisiis ühtset liitumist ega grupitunnet ei tekkinud. Eestlaste väljakujunenud identiteet väljendus eelkõige pagulasluules ja seal kujunes ka teine grupiideoloogia. Eesti NSV-s kirjutajatel oli kaks võimalust. Ühed, enamus, lähtusid etteantud normist, taandasid eelneva identiteedi ning välistasid kõik rahvuslikud retoorilised struktuurid. Üksikud (D. Vaarandi, J. Smuul) liikusid lokaalse kodukohaluuleni,

“väikese isamaani”, mis oli üks võimu survest möödapääsemise võimalusi (vt artikkel II), loovutades samal ajal oma andami ka “suurele Kodumaale” (vt artikkel VII).

Uude võimu suhtuti alguses küllaltki kahtlevalt. Mõne luuletaja, nagu K. Merilaasi, M. Raudsepa (Nurme) lüürika 1940.–1941. aasta perioodikas näitab kõhklusi ning vastuolulisust oma identiteedis. Teistel on esikohal uus ideoloogia ja muutunud võim. Alanud sõda tõi nõukogude tagalasse läinute luulesse õnnetu ruumi/Eestimaa diskursuse. Sakslaste poolt okupeeritud Eestis puudus Eestimaa-seeria. Moskvas ja Leningradis ilmunud J. Kärneri, J. Barbaruse, J. Semperi, M. Raua ja E. Hiire luulekogudes oli valdav fašismivastane hoiak, võitluslikkus ja igatsus kodumaa järele. E. Hiire värsside eripära seisneb töö ja maa ühenduses, nüüd juba nõukoguliku ühistöö tasandil. Sõja lõppedes hakkasid täies mõodus tööle stalinistlikud normid ning Eestit ja kogu Nõukogude Liitu pidi kujutatama vaid ühe õnneliku sotsialismimaana. Nii sugenes eesti luulesse õnneliku ruumi diskursus, mis oli oma olemuses utoopiline. Õitseva kodumaa kujund saab jälle määravaks, kuid siis juba uue võimu manipulatsioonide ja retoorika kaudu. Õnnelik ruum on kuskil mitte väga kauges tulevikus ja sellesse viib loov töö. Õnneliku ruumi võimendas ka linna-seeria, kus ideoloogiaga mängis kaasa mitme NSVL-i linna kangelaslikkuse poetiseerimine.

Tegelikkuse, oleviku, ja mittetegelikkuse, tuleviku vahekordi vaagisid paguluse esimestel kümnenditel ka eesti luuletajad eksiilis. Mittetegelikkus viidi uuele – utoopilisele tasandile (vt artikkel II). Eelkõige on B. Kangro see, kes utoopilisi kujutelmi poetiseerima hakkab. Talle sekundeerivad K. Lepik ja K. Ristikivi. Utopiast saab eesti pagulaskirjanduses üks arvestatavaid reaalsusi, mille poole inimesed on alati püüelnud. Piirist reaalsuste vahel saab aga piiritus, puudub terav piir reaalsuste vahel – ruum on üks = kõiksus, universum, tühi ruum, tühjus, utoopiline vaikus. Pole oma ega võõrast, meid ega teisi, vaid üksainus ruum individuaalse kujutlusloome põhjal.

Klassikaline utoopia loob tugeva piiri olemasoleva ja unelmate vahele. Selle ideaalkeskkond on kujutuslik saar, suletud ruum; eesti autorid teevad sellest ei-koha, räägivad maast, mida pole olemas (vt artikkel II). Kangrol ja teistel kujuneb saarest maa invariant, mis näib küll suletud keskkonnana, kuid laiemas tähenduses avaneb ta piiritlematusse, hajuvasse entroopiasse: kõik on üks ja seesama, mingit turvalist paika ei eksisteeri. Reaalsuste mitmekesisus ei ole eristatav, õnnemaa, õnneliku ruumi asemel on vaid kujutlused ühest maast. Inimese kujutlusest algab uus ruum ja kui eelnev turvapind (Eestimaa) on kadunud, polegi suurt vahet, milline see uus ruum just on, mida ta sisaldab. Hea, et selles unelmate loodud olematus ruumis saab vähemalt kujutlustes elada. Kujutlused, mälestused, unistused saavad üheks mitte-eksisteerivaks reaalsuseks.

Eksiilis elades on kirjanikud elimineeritud kodumaast, võõras on neile ka asukohamaa ning nii loovad nad uue (ideaalse) ruumi. See on psühhoteraapiline võtte selleks, et eksistents ja identiteet koost ei laguneks. Kangrole on selleks Eikuskimaa (ka Äramaa, Eikellegimaa, Varjumaa), Lepikule Tiigrimaa, Ristikivile Arkaadia. Kõik need on avatud, lõputud ruumikonstruktsioonid, kuhu pääsemine reaalsel tasandil on võimatu – see loob metamaailma, kus on suured ruumi deformatsioonid. Kuigi pagulaste oma-maa muutub sümbioosiks eikuskimaaga, on tähtsust ikkagi (ring)liikumisel, püüdlusel, otsimisel, taotlemisel igapäeva-elu raamides, kus kokkuvõttes juhitudakse vaid illusioonist. Alustõed viitavad keskaja tõekspidamistele, seosele selle perioodi reaalsete ja utoopiliste arusaamadega: “Ei ole täpseid piire, mis eraldaksid inimest ja maailma; leides maailmas iseenda jätku, avastab ta samal ajal universumi iseendas” (Gurevitš 1992: 51). “Püüe hõlvata maailma kui ühtset tervikut” (*ibid.*: 52) on eksiilikirjanduse utoopiate esmane eesmärk. See on ruum iseendas.

Teise maailmasõja lõpu põgenemisteede ja rändamine laias maailmas annavad *põgenejale* ekstreemse elukogemuse. See on tunnetatav pagulaskirjanduses aastakümneid. Koduse ja võõra keskkonna vastuoludest on kantud eriti 1940. aastate lõpu ja 1950. aastate eksiillooming. Ühe suunana eksistentsiaalsete rännakute luules saab esile tõsta K. Ristikivi luuletusi, mis hiljem koonduvad koguks “Inimese teekond”. Raamatus üldistub reaalne elupöörise kogemus üldinimlikuks rändamiseks siinpoelses maailmas, viidates samaaegselt eksistentsiaalsele elurännakule, kus aeg ja ruum saavad metafüüsilise tõlgenduse. Elurännak “... annab vabaduse ja paratamatuse, muutumise ja püsimise, oma ja võõra ambivalentsete väärtuste kogemuse” (Lehari 2000: 45). Ristikivi püüab hõlmata maailmaruumi kui ühtset tervikut ja näidata, et inimene on selles kodus. E. Ennost inspireeritud Ristikivi ruumikäsitlus on uus paradigma eesti luule ajaloos. B. Kangro Kihvakaania-tsükkel on reisikiri, tähendab pretendeerib samuti rännakule, otsides paremat eksistentsi. Kihvakaania kui ruum on utoopiline, seda pole olemas. Ristikivi värsid lohutuse ja lootuse

kõrval aduvad aga olemise enesestmõistetavuse lihtsust ja ilu kõiksuse taustal. Kangro avali ruum hajub, moonduv, on frag-mentaarne; Ristikivi koondab selle kokku ühtseks elutervikuks. Üks on elupagulane ja leiab eksistentsi olevat mõttetu, teine on rändur igaveses ajas ja kõiksuse ruumis.

1940. ja 1950. aastate alguse Eesti NSV luuleloomingu kaudu kinnistati nuripidist reaalsust, kus luulesõna oli enam kultuslik kui kunagi varem. Sõna oli maagiline, võimu poolt valitud sõnu kummardati ja jumaldati samavõrra kui Suurt Juhti. Utoopilise õnneliku ruumi diskursus oli nõrgalt seotud Eestimaaga, isamaad tunnetati peamiselt kui N Liidu koostisosa. Enesemääratlus oli suunatud Nõukogudemaale – identiteedi üks tugipunkt asendati võõra reaalsusega. Paguluse õnnetu ruumi diskursuse juurde hakkas kiiresti kujunema utoopilise ruumi diskursus, mis viis kirjutaja eemale konkreetsest Eestist. Nii moodustuski ajavahemikus 1945–1955 eesti lüürikas mitmekihiline diskursuste tasand, kus ühtses ruumidiskursuses olid tihedalt koos õnnelik (ENSV=NSVL), õnnetu (pagulus tervikuna), utoopiline (B. Kangro, K. Lepik, K. Ristikivi) ja globaalne (K. Ristikivi) ruum; ikka asendades seda ainsa-mat Eestimaad ja lähtudes adu-tavast Eestima-seeriast.

KOKKUVÕTE

Doktoritöö “Identiteedi suundumusi eesti luules” tulemused väljenduvad diskursiivsete seeriade osakaalu tuvastamises erinevate ajajärgude diskursustes ja diskursiivsete ruumikoosluste ilmnemise ning arengu fikseerimises luules. Nende protsesside näitlikustamiseks olen kokkuvõttele lisanud tabelid ja diagrammi, mida kommenteerides osutan eesti luule identiteediavalduste peamistele toetuspunktidele ning põhimõtelistele varieerimistele ajas.

Diskursiivsete seeriade osakaal eesti luule diskursustes aastatel 1860–1880 näitab õnneliku ruumi ja õnnetu ruumi paralleelset toimimist (vt tabel 1). Rahvusliku liikumise aegne õnnelik *Eestimaa* domineerib, seda toetavad vähesed *linna*-värsid, kuid mõlemad seeriad positsioneerivad ka õnnetu ruumi diskursuses. Eesti luule ruumpilt oli dualistlik, lähtudes samadest seeriastest ja kinnitades kahekihilist ruumimõistmist ärkamisaja lüürikas. Õnnelikku ruumi varieeris ka *metsa*-seeria, õnnetu ruumi täiendas eksistentsiaalsete probleemidega *tuule*-seeria.

Samasuguses vahekorras on järelärkamisaegsed seeriad ja diskursused (vt tabel 2). Pilti mitmekesistab utoopilise ruumi diskursuse algus. Positsiooni on muutnud *metsa*-seeria, millest on saanud õnnetu ruumi diskursuse komponent. *Tuule*-seeria väljendab luule ruumikontseptsioonis läbi aegade peaaegu ainult negatiivset suhtumist. Aastatel 1880–1909 leiab kinnitust seik, et vaatamata epigoonide isamaavaimustusele koonduvad kõik seeriad õnnetu ruumi diskursuse mõjuvälja. Pealispindse eufoorilise *Eestimaa*-tunde taga on tõsisem ja murelikum ruumitaju, mis ühelt poolt seotud ideoloogilise surve tugevnemisega (väljarändamislule), teiselt poolt Juhan Liivi kui keskse autori traagilise *metsa*kontseptsiooni ja passionistliku isamaatunnetusega. Eesti luules on ohutunnet, mis näitab identiteedi varieerumist ja koondumist õnnetu ruumi diskursusesse.

Õnnetu ruum kulmineerub eesti luule identiteedi arengus murrangulistel aastatel 1909–1913 (vt tabel 3). Õnnetu ruumi diskursus põimub utoopilise ruumi diskursusega, vaevarohkest *Eestimaast* lähtudes annab G. Suits identiteeti kandvale luulele Tuulemaa sümboli kaudu uue paradigma.

Eesti Vabariigi ajal 1920–1940 on ruumi kujutamisel valdav *linna*-seeria (vt tabel 4). Linn kui uus reaalsus hõlmab põimingutena kõiki nelja ruumidiskursust eriti 1920. aastatel ja laienedes avatud ruumi toob eesti luulesse globaalse ruumi diskursuse. Seeriad põimuvad ja varieeruvad Eesti ning Euroopa vahekorra mõtestamisel. Siitkaudu jõutakse maailma ja rahvusidentiteedi suhestamisse. Protsessi süvenemisel on kaasas *tuule*-seeria, mis osutab geopoliitilistele ja eksistentsiaalsetele ohtudele ning õnnetu ruumi võimalikule prevaleerimisele. 1930. aastatel saab *Eestimaa*-seeria lisa tööeestlusvärsside näol ja koos *metsa*-seeriaga tugevneb õnneliku ruumi diskursuse osakaal.

Teise maailmasõja ajal ning järel on kesksel kohal *Eestimaa*-seeria (vt tabel 5). Niisugune kõikehõlmav klammerdumine oma maasse on võrreldav rahvusliku liikumise ajaga. Mitmeplaaniline kujutamine nii kodueesti kui ka pagulasluules toob esile põimumise ja varieerimise kõigi ruumidiskursuste tasandil. Õnneliku ruumi diskursus rikastub *Eestimaa*-seeria teisenemisega, kus isamaa laieneb ühelt poolt “suureks Kodumaaks”, s.o NSV Liiduks, teiselt poolt otsitakse pidepunkte lokaalse ainese, kodupaikade poetiseerimise teel. Paguluses luulendatakse õnnetut Eestit, okupeeritud kodu. 1940.–1950. aastate vahetusel hakkavad pagulasautorid otsima *Eestimaale* alternatiivi, jõudes väljamõeldud ruumi. Nende utopia ei ole üldjuhul õnneliku ruumiga seotud, vaid on teatav *ei*-koht, mida otsitakse kogu maailmast. See on maa iseendas, oma kujutlustes, kuskil määratlematus maailma paigas või hoopis sinavas kõiksuses. Identiteet laieneb ja avardeb pagulasluules, kus *Eestimaa*-tunnetus jääb siiski substantsiks. Kodueesti luuletajate enesemääratluses ei toimu seda muutust, mida stalinistlik võim käsu korras välja vahetada proovis.

Eesti luule ruumidiskursuste ajalugu algab õnneliku ruumi diskursusega 1860. aastal, kui J. V. Jannsen küsib oma “Eesti Laulikis”: “Kus on mo kallis issama?” Tema värssidest lähtub rahvusliku liikumise ajajärgu domineeriv diskursus, mille pidevust ja püsivust on võimalik jälgida 1909. aastani (vt diagramm 1). Samal ajal hakkab moodustuma õnnetu ruumi diskursus. Olles diskursuseväljal tagaplaanil ja sekkumata õnnelikku ruumi, areneb õnnetu ruum eraldi ning omaette kaks aastakümnet ja astub 1880. aastatest dialoogi kesksel kohal oleva õnneliku ruumi diskursusega. Õnnetu ruumi diskursusse liitub süvenev linnaluule. Samal kümnendil algab punktiirselt, katkestustega utoopilise ruumi diskursus, mis

jõuab põimingutesse teiste diskursustega 20. sajandi alguses. Ärkamisajal võib diskursusi eesti luules käsitleda eraldi kujunevate ja vähest kontakti taotlevate kogumitena, mille diskursiivne väärtus väljendub peamiselt seostatustes praktikaga.

Diskursuste kehtestamise esimene etapp pädib 1909. aasta paiku, mil seni domineerinud õnneliku ruumi diskursus katkeb, asendudes õnnetu ja utoopilise ruumi diskursuste tiheda põiminguga. Järelärkamisaja peamine ruumitunnetus murdub koos identiteedi teisenemisega ja luules saab valdavaks tihke õnnetu ja utoopilise diskursuse sulam, mis katkeb omakorda 1913. aastal. Seega esimesed ruumikatkestused toimuvad perioodidel 1909–1913 ja 1913–1920. Reaalset Eestimaad hakkas eesti luule nägema ja kinnistama alles aastatel 1909–1913, mil jõudis lõplikult pärale juhanliivilik tegelikkuse taju ning väljapääsu otsiti võimaliku ideaalmaa loomises. Seda protsessi väljendas küll vaid üks luuleraamat, “Tuulemaa”, kuid diskursused kehtestasid end kindlalt ja jõuliselt. Ärkamisajal välja kujunenud ideaal-Eesti lakkas olemast. Esimese maailmasõja, revolutsioonide ja Vabadussõja aastatel oli luule ruumitunnetus üpris napp ja eristuvatest ruumidiskursustest ei ole võimalik rääkida.

1920. aastad taastavad eesti luules ruumitunnetuse ja toovad kaasa kõigi nelja diskursuse kinnistamise ning arengu. See on meie luule ruumidiskursuste täisväärtuslikeks kujunemise ajajärk. Järjepidevalt liigub läbi aastate, kaasa arvatud stalinismi valitsusaeg, õnneliku ruumi diskursus. Eesti luuleloos on see keskne – alati oleme tahtnud näha õnnelikku isamaad, identiteet on seotud positiivse kohamääratlusega. 1930. aastatel muutuvad õnnetu, utoopilise ja globaalse ruumi diskursused katkendlikeks, vähestes värssides võib hõredalt ja hajusalt leida nende elemente. 1940. aastate kesksaigast on neli ruumidiskursust jälle koos, täites põimingutes ja variatsioonides diskursuse üldmahtu. Vaatamata stalinistliku ja pagulasluule diskrepantsile kujuneb siiski nendel aastatel välja mitmekihiline ja läbipaistev, ennast pidevalt täiendav ja kõiki valdkondi aktsepteeriv ruumidiskursuse keha.

TENDENCIES OF IDENTITY IN ESTONIAN POETRY

Summary

The aim of my doctoral thesis “Tendencies of Identity in Estonian Poetry” is to ascertain tendencies of identity, relevant in poetry through certain periods, mainly in 1860–1953, that is, from the beginning of the tradition of Estonian poetry as a part of the first National Awakening to the end of the Stalinist period.

Identity is mostly expressed by language and by cultural characteristics but also by its relationship to space. In the current work, the individual and national self-determination are particularly analyzed in their relationship to the cognition of space.

Identity and space are related to certain historical period but as all tendencies are expressed by their twisting, varying and distinction from each other in different periods, involvement of the term of discourse was justified in the case of analyzing poetry. The theoretical conceptions and method are mainly based on some principles of Michel Foucault. The terms by which space is described are *Estonia*, *city*, and *forest*, and also the term *wind* that expresses the connection between space and existence. As a result of the analysis of space series, matching those four terms, the following space discourses are formed: the happy discourse, the unhappy discourse, the utopian discourse and the discourse of the global space.

The thesis consists of overview presenting the process and the results of the discourse analysis; eight publications published in different issues in recent years. The last one comprises the fundamental notes on which the main part of the thesis is composed.

The first publication “Estonia Above All: The Notion and Definition of Estonia in 19th Century Lyrics” focuses on substrates of understanding and determining the term *Estonia*: Christian-religious and rational-pragmatic substrata; geopolitical substratum; ethnogeographic substratum, natural substratum, (pseudo)mythological substratum, and ethnolinguistic substratum. In 19th century Estonian lyrics, the categories described are the most essential to be used to describe the conception of the native land. I also present the structure of understanding Estonia; in that presentation, the poetry of native place is prevailing; the following are pragmatic Estonia in the case of which the cult of the Supreme Force, derived from mythology, is directly related to practical benefit and to personal well-being; narrative Estonia that bears the narrative of the bygone ages, historical diapason and fantasies of the happy future; esthetical Estonia in the case of which the native land is estimated as purely romantic ideal; coherent Estonia that shows that in the lyrics of the second half of the 19th century, the substrata of comprehension of the native land are related to each other and their functional values are equal.

The second publication “A Land that Does Not Exist” analyzes the expressions of the ratio between imaginations and self-determinations in Estonian poetry, mostly in that by B. Kangro and other poets of Estonian Diaspora, and the poets working in native land after World War II. Imaginary factor as creative power designs utopian worlds where an author escapes from real life: Kihvakaania in B. Kangro’s works, Tiigrimaa in K. Lepik’s poetry, Arkaadia in the case of K. Ristikivi. The imaginary reality designed by the diaspora poets is opposed by real Estonia described in the poems by D. Vaarandi and J. Smuul, both as panegyrics to the “big homeland”, the U.S.S.R., and as poetication of the native place. As the basis of classical utopias is closed space, an island, the insular basis of cognition is also characteristic to Estonian poets, and in particular in the lyrics of the post-WW II, both in exile and in native land.

The third publication “On Wind and On Poetry. Expressions of the Wind-metaphor in Estonian Poetry in 1860–1940” handles formation and semantic development of the wind-metaphor. In Estonian poetry, the phrases “wind of life” and “wind of time” have been fixed in all periods; above all, these phrases bear the meaning of the existence and hard fate of Estonians in their own native land. The new paradigm to the identity expressed in Estonian poetry is presented by the book of verse by G. Suits “The Land of the Wind” (1913) in which the distinct options of interpretation are presented in multi-strata way. In the poems of the collection, also the syndrome of *tuuletus*, ‘windlessness’ are visible. In 1920s, a compound wind-metaphor – *tõmbetuul*, ‘draught’ – is born. In the works by J. Barbarus, draught expresses exalted openness to world, and in those by H. Visnapuu, it symbolizes the sense of danger, related to life in Estonia.

In Estonian poetry, the wind-metaphor arose and developed together with Estonians’ cognition of history: hard life under serfdom, continuous change of foreign rulers and life under conditions of war concluded

with ideas about permanently changeable life, and also about fatal order of life, nobody can manage. As a result, poets created the wind-metaphor as the best and the most intimate metaphor describing human existence, considering wind as changeable and predictable as life in Estonia.

The fourth publication “A Land that Does and Does not Exist” continues and enlarges the treatment of “The Land of the Wind” by G. Suits, explaining the semantic parameters of wind and windlessness by meanings of wind deduced by folklore and the Bible. Regarding the syndrome of windlessness in the cycle of G. Suits, The Land of the Wind may be interpreted as a land missing soul/spirit, *id est*, life as ensemble, entire existence. To sum it up, the author poeticates the land that does not exist.

The fifth publication “Forest and Forestial Thought in Estonian Lyrics. Sources, Classification, and Individuality” analyses the cognition of forest in Estonian poetry and introduces its presentation from the period of the National Awakening to World War II. Having strong folkloristic basis, the influence of forest is in particular conspicuous in the years of great changes in society. Cognition of Estonians as forest people is most common in poetry of J. Liiv in which forest turns a borderline between different realities. Also E. Enno and J. Kärner have lots of poems about forest, and as a result of forest poetry of the three authors, ways and types of presentation of forest that interrupt, supplement or vary are formed in years.

The sixth publication “A Chance for Estonian Urban Poetry? A Glance at Estonian Urban Poetry Between 1860–1940” an overview on Estonian urban poetry from its beginning in the period of the National Awakening to 1940 is presented. Quality urban poetry can be under question not before the lyrics of J. Barbarus in 1920s. He ties up euphoria of big cosmopolitan cities of the world, such as Paris, and miserable urban reality of Estonia, however being more focused on utopian city of future. Among the conclusions and generalizations carried out as results of analysis, the conclusion that deep genetic cognition of nature of Estonian people aggravated acceptance of technically formed urban environment as poetic object.

The seventh publication “Ideological-Political “Appendices” and Nomenclature Metaphor in Estonian Political Poetry (1860–1905 and 1940–1953)” investigates the question of poetic language. Blowing up of ideological language in the period of the Stalinist rule is accompanied by several special requirements and norms: supplements and replacements, among which replacement of *Estonia* to *Big Homeland* and supplement and cumulation of epithet *Soviet/Socialist/Communist* being of prior importance. Means like those were not used in Tsarist period, although political limitations existed. In 19th century poetry, political language was diverse, and artifice means did not devalue. A word was not monopolized, and as a result, ideological meta-language, ruling the period, was not formed.

The eighth publication “Some Similarities and Differences in Estonian Lyrics of Two Periods of the National Awakening: 1860s–1870s and 1980s” analyses two periods, showing their contacts and bounces by the case study of verses bearing the cognition of being an Estonian. The second period of the Awakening (“The Singing Revolution”) was based on some principles of the 19th century but the connection is best expressed in song tradition of the periods under comparison. The principal distinction was that the lyrics of the Awakening of the 20th century had much broader, already ethnopolitical basis to which national-historical function was added. The 19th century “waked up” to live, the 20th – not to become extinct.

In the first part of my thesis I concentrate on presentation of *Estonia*, *city*, *forest* and *wind* as discursive series in the field of discourse, comprising happy, unhappy, utopian, and global spaces. The space discourses described are formed in different periods: happy and unhappy space in coherent in the beginning of the first National Awakening (ca 1860–1880), the discourse of utopian space in the period of the post-Awakening (ca 1880–1905), and discourse of global space not before 1920s. The concepts of happy and unhappy space are bared by the series of Estonia and city which twist and vary through periods. The discourse of utopian space establishes in “The Land of the Wind” by G. Suits in 1913, since 1920s, it is supplied to other discourses and it turns to be the most essential force in diaspora lyrics after WW II. The forest-series is less tightly seen in both happy and unhappy space; as rule, the wind-series are included in unhappy space, and, exceptionally, in the discourse of the utopian space.

In temporal advance of the space discourses, a notable interruption can be found in the period of 1913–1920. The discourse of happy space that has dominated in the second half of the 19th century and in the beginning of the 20th century breaks down in 1909, being replaced by the entwining discourses of unhappy and

utopian spaces until 1913. Only few books of verse are published during World War I, and no discourses can be formed by those random sources. The “Siuru” society, publishing impressionist lyrics, and early expressionist time lyrics are not interested in space; as a result, the discourses of space cognition break down in the periods of great historical changes, expressing the crisis of identity in Estonian poetry.

Space cognition is restored in the beginning of the first Republic of Estonia in early 1920s. All three formerly known space discourses re-appear and twist in that period, the discourse of global space is added by poems by J. Barbarus and H. Visnapuu. Four main space discourses of Estonian poetry are in regular associations in the period of the 1920s. In 1930s, the discourse of unhappy, utopian and global spaces recede, only the discourse of happy space is firmly presented in the works by E. Hiir.

After World War II, the four space discourses described are twisting again. In the Estonian Soviet Socialist Republic, the rule has prescribed to write poetry on happy space; in diaspora, the authors perceive tragic destiny of their native land occupied by the Soviets, that is, unhappy space. Some diaspora authors (B. Kangro, K. Lepik, K. Ristikivi) reach utopian space in their searches to find Estonia, and in some cases (K. Ristikivi), space expands to world and to universe.

The results of the current doctoral thesis are the following.

1. Determination of dualist space treatment in poetry of the first National Awakening – in Estonian poetry, identity is expressed on two bases;
2. Verification of variety of space discourses in the post-Awakening period, first of all, the enlarging proportion of the discourse of unhappy space – self-determination enlarges and fixes up under the conditions of ideological oppression;
3. Analysis of breaking down of the formerly dominant discourse of happy space and twisting of unhappy space and utopian space in 1909–1913. Break (*césure* in Foucault’s treatment) in evolution of all spatial discourses in 1913–1920 – the crisis of identity in Estonia poetry;
4. Description of complex twisting of all spatial discourses in 1920s, verification of openness towards Europe, and, in accordance to the phenomenon described, manifold approach and diverge of Estonian identity;
5. Distinction of the second complex twist as a result of mutual analysis of the home and the diaspora authors of the period after WW II – connection of Estonia as space to identity that was preserved both in exile and in the Estonian U.S.S.R.

VIITEALLIKAD

- AUN, E. 1890. *Metsalilled*. Tallinn.
- BAHTIN, M. 1987. *Valitud töid*. Tallinn: Eesti Raamat.
- BARBARUS, J. 1927. *Multiplitseerit inimene*. Tallinn: Eesti Kirjanikkude Liidu Kirjastus.
- BERLEANT, A. 2000. The Wilderness City: An Essay on Metaphorical Experience. – *Koht ja paik / Place and Location I*. Eesti Kunstiakadeemia / Estonian Academy of Arts. Toimetised / Proceedings, 8, 28–36.
- DIJK, T. A. van. 2005. *Ideoloogia. Multidistsiplinaarne käsitlus*. Tartu Ülikooli kirjastus.
- EESTI isamaalisi laule. 1988. – *Meie Repertuaar*, 10. Tallinn: Eesti Raamat.
- FOUCAULT, M. 2000. *Power: Essential Works of Foucault 1954–1984*. Vol. 3. London: Penguin Books.
- FOUCAULT, M. 2002. Kaks loengut. – J. Lipping (koost ja toim). *Kaasaegne poliitiline filosoofia. Valik esseid*. Tartu, 283–307.
- FOUCAULT, M. 2005. *Diskursuse kord*. Tallinn: Varrak.
- FOUCAULT, M. 2005a. *Teadmiste arheoloogia*. Tartu Ülikooli kirjastus.
- FREUD, S. 1982. *Das Unbehagen in der Kultur*. Frankfurt am Mein.
- GUREVITŠ, A. 1992. *Keskaja inimese maailmapilt*. Tallinn: Kunst.
- HIIR, E. 1933. *Pöörang*. Tartu: Loodus.
- HIIR, E. 1935. *Sinimäed*. Tartu: Loodus.
- KOIDULA, L. 1969. *Luuletused*. Tallinn: Eesti Raamat.
- KUNDER, J. 1889. *Algupäralised luuletused*. Tartu.
- LAAR, M. 2006. *Äratajad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad*. Tallinn: Grenader Kirjastus.
- LEHARI, K. 2000. Tee viib ja viitab. – *Koht ja paik / Place and Location I*. Eesti Kunstiakadeemia / Estonian Academy of Arts. Toimetised / Proceedings, 8, 44–52.
- LIIV, J. 1989. *Sinuga ja sinuta*. Tallinn: Eesti Raamat.
- LIIV, T. 2000. Erni Hiir ja tööeestlus. – *Looming*, 9, 1383–1392.
- LOTMAN, J. 1990. *Kultuurisemiootika. Tekst-kirjandus-kultuur*. Tallinn: Olion.
- MACIONIS, J. J., PLUMMER, K. 2002. *Sociology: A Global Introduction*. London: Prentice Hall.
- NEITHAL, R. 1999. *Mis on mis kirjanduses*. Tallinn: Koolibri.
- RICOEUR, P. 1992. *Oneself as Another*. Chicago: University of Chicago Press.
- ROND, R. 1926. *Naine*. Narva: Er-ku-la.
- SUITS, G. 1913. *Tuulemaa*. Helsingi: Noor-Eesti.
- UNDLA-PÕLDMÄE, A. 1981. *Koidulauliku valgel. Uurimusi ja artikleid*. Tallinn: Eesti Raamat.
- UNDUSK, J. 1995. Hamanni ja Herderi vaim eesti kirjanduse edendajana: sünekdohhi printsip. – *Keel ja Kirjandus*, 9, 577–587.
- VEIDEMANN, R. 2004. Marginality and the Renewal of Independence in Estonia. – J. Kupiainen, E. Sevänen, J. A. Stotesbury (eds.). *Cultural Identity in Transition. Contemporary Conditions, Practices and Politics of a Global Phenomenon*. Atlantic Publishers & Distributors, 105–124.
- VESKE, M. 1996. *Kas tunned maad...* Tallinn: Eesti Raamat.
- VISNAPUU, H. 1913. Oh, neetud maa. – *Moment esimene*. Tartu, 64–65.
- VISNAPUU, H. 1927. *Maarjamaa laulud*. Eesti Kirjanikkude Liidu Kirjastus.
- WODAK, R., DE CILLIA, R., REISIGL, M., LIEBHART, K. 1999. *The Discursive Construction of National Identity*. Cambridge: The University Press.

LISA

Tabel 1. Diskursiivsete seeriade osakaal diskursuses aastatel 1860–1880

	Õnnelik ruum	Õnnetu ruum	Utopiline ruum	Globaalne ruum
Eestimaa	X	X		
linn	X	X		
mets	X			
tuul		X		

Tabel 2. Diskursiivsete seeriade osakaal diskursuses aastatel 1880–1909

	Õnnelik ruum	Õnnetu ruum	Utopiline ruum	Globaalne ruum
Eestimaa	X	X	X	
linn	X	X		
mets		X		
tuul	X	X		

Tabel 3. Diskursiivsete seeriade osakaal diskursuses aastatel 1909–1913

	Õnnelik ruum	Õnnetu ruum	Utopiline ruum	Globaalne ruum
Eestimaa		X	X	
linn				
mets				
tuul		X	X	

Tabel 4. Diskursiivsete seeriade osakaal diskursuses aastatel 1920–1940

	Õnnelik ruum	Õnnetu ruum	Utopiline ruum	Globaalne ruum
Eestimaa	X			X
linn	X	X	X	X
mets	X		X	
tuul		X		X

Tabel 5. Diskursiivsete seeriade osakaal diskursuses aastatel 1940–1953

	Õnnelik ruum	Õnnetu ruum	Utopiline ruum	Globaalne ruum
Eestimaa	X	X	X	X
linn	X	X		
mets				
tuul		X		

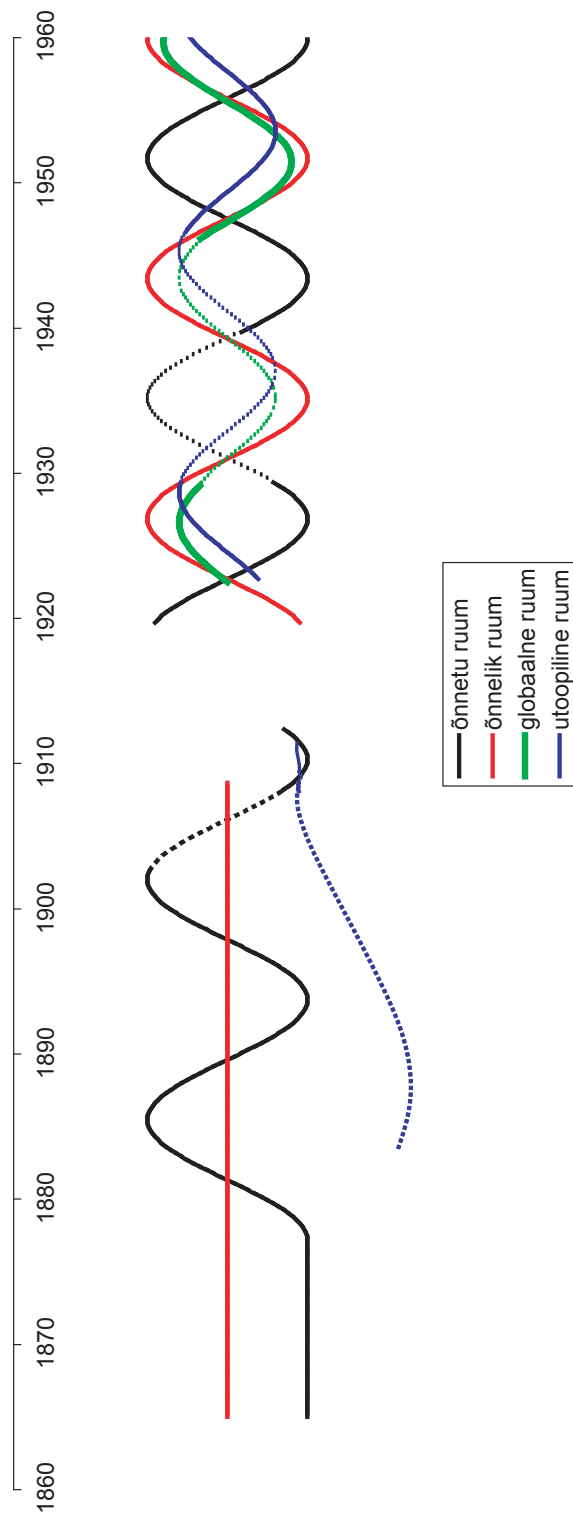

Diagramm 1. Diskursiivsed ruumikooslused